

Міністерство освіти та науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка
Філологічний факультет

Катедра української літератури
імені акад. Михайла Возняка

**УКРАЇНСЬКА УРБАНІСТИЧНА ПОЕЗІЯ
XIX СТОЛІТТЯ**

Магістерська робота
студентки II курсу групи ФЛУМ-21с
спеціалізації 035.01 Українська мова та література
(освітня програма “Українська мова та література”)
денної форми здобуття освіти
Співак Катерини

Науковий керівник – проф. Корнійчук В.

Львів – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА: НАТУРАЛІСТ ЧИ АНТИУРБАНІСТ?	10
1.1 «Світ ловив його, та не спіймав»	10
1.2. Небесний град очима Сковороди	15
1.3. Земне місто очима Григорія Сковороди	17
РОЗДІЛ 2. ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ: БАТЬКО-ПОЛТАВЕЦЬ	22
2.2. «Наталка Полтавка»	25
2.3. Пекло в «Енеїді» як картина міста ХІХ століття	28
РОЗДІЛ 3. МІСТА КРІЗЬ ПРИЗМУ ВІРШІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА	31
3.1. Топоси міста у творчості Тараса Шевченка	31
3.2. Образ Чигрина як міста козацької слави	32
3.3. Святе місто у творах Кобзаря	34
3.4. Місто Петербург як осередок царизму	35
РОЗДІЛ 4. ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ ТА КРИТИКА МІСТА	40
4.1. «Хутірська філософія» Пантелеймона Куліша	40
4.2. Городські мотиви у творчості хуторянина	42
РОЗДІЛ 5. РІЗНОПЛАНОВІСТЬ УРБАНІСТИЧНИХ МОТИВІВ У ФРАНКА-ПОЕТА	45
5.1. Топоніми у віршах, місто як місце дії	45
5.3. Соціальна картина міського життя	50
5.3.1. «Жидівські мелодії»	50
5.3.2. «Сучасний літопис»	53
5.3.3. «Похвала Дрогобичу»	56
5.4. Місто в легендах	57
ВИСНОВКИ	59
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	61

ВСТУП

Актуальність дослідження. Термін «урбаністика» є досить простим на перший погляд. Всім відомо, що urban із латинської перекладається як «місто». Проте значення його досить різносторонні, бо для одних, це напрям, який тісно пов'язаний із архітектурою та спрямований на оптимізацію простору в населених пунктах, своєрідна школа містобудівництва, в той час як для інших - урбаністика є справжньою наукою, яка окрім розвитку міського дизайну вивчає ще й особливий спосіб життя, формування цивілізаційних основ ціннісно-світоглядного і нормативно-регулятивного аспектів соціальної взаємодії. Французький філософ та соціолог А. Лефевр вважав, що місто має три простори: фізичний, соціальний та ментальний.

Погляд на формування урбаністики виявляє один дуже цікавий парадокс: процес урбанізації супроводжує усю історію людства, а науково-теоретичне осягнення цього розгортається тільки у ХХ ст. Потреба наукового осмислення складних процесів становлення міського способу життя спричинила появу окремого наукового напрямку – історичної урбаністики. Я. Верменич у своїй праці про історичну урбаністику в Україні зазначає, що вигляд, в якому сьогодні існує міждисциплінарна галузь, яка займається поглибленим дослідженням урбанізаційних процесів і міських мікроструктур в історичній ретроспективі, сформувалася у 70-х рр. минулого століття під виразним впливом «урбансоціології» (urban sociology). Основоположником напрямку, який дістав назву «урбаністорії» вважають британського історика Е. Бріггса. Запропонований в рамках цього напрямку соціально-контекстуальний підхід став новим словом в урбаністиці. Е. Бріггс поєднав розгляд міста як системи з відповідними функціями із аналізом його соціального й культурного середовища. Саме він забезпечив «урбаністорії» елемент принципової новизни (і бренд «нової міської історії»). Місто у розмаїтті його функцій на різних історичних етапах стало об'єктом спеціального аналізу, а не лише «місцем дії», фоном, на якому розгортаються сюжети політичної й соціальної історії. Я

вважаю, що таким чином урбаністика дійшла і до літературознавчих студій, адже вплив міста на культуру та мистецтво став визнаним на науковому рівні.

У літературознавчій енциклопедії, автором-укладачем якої є Ю. Ковалів, вказано, що урбанізм – це зображення у художніх творах великих міст, мегаполісів, увага до техніки, відтворення стрімкого темпоритму життя, шумів. Також зазначається, що особливо виразними були такі мотиви у футуристів та конструктивістів, почасти символістів, кубістів, сюрреалістів. Автор головним чином апелює до течій, які виникали у ХХ ст. Це типова думка сучасних вчених, що дискурс українського урбанізму почали саме модерністи. Спричинена вона двома факторами: по-перше, як було зазначено вище, до науково-теоретичного осмислення урбаністичних процесів вчені взяли лише минулого століття, по-друге, в українській літературі ХХ – початку ХХІ ст. тема міста стала однією із найбільш затребуваних та самодостатніх. Це було спричинене розвитком мегаполісів та тим, що міське населення почало витісняти сільське. Більшість важливих подій в житті людини стали пов'язані саме з містом, воно трансформувалось у простір, де людина може реалізувати більшість своїх потреб. Саме на початок ХХ ст. припав стрімкий розвиток міст, їхня індустріалізація та посилення їхнього впливу на свідомість людей, тому виник великий ажіотаж навколо образу міста у літературі, відповідно виникало багато письменницьких рефлексії на ці зміни.

Парадокс урбанізму, який був описаний вище виявив себе і в літературі. Адже цей напрямок з'явився не з появою мегаполісів, а з виникненням перших міст. К. Семіх пише: «Ми поділяємо думку сучасних дослідників про витоки теми міста з літератури періоду Київської Русі, яким відкривається докласичний етап урбаністичного художнього дискурсу. Так, про Київ як про могутній економічний, політичний і культурний центр ідеться в Київському літописі»¹. Також образи міста знаходимо і в «Слово о полку Ігоревім» невідомого автора, де поряд із Києвом є ще міста Новгород-Сіверський,

¹ Семіх К. Розвиток та модифікація теми міста в українській і турецькій літературах // Збірник наукових праць. – 2017. – №9. – С. 180.

Путивль, Чернігів. Тут власне можемо простежити і наскрізні лінії урбанізму, до прикладу образ міста Путивля у XIX ст. згадає Т.Г. Шевченко у своєму переспіві «Плач Ярославни». І. Матковська наголошує, що роль цього міста у творі більша, ніж просто локації, адже «у цьому контексті образ Києва, що є найбільш повним уособленням вельми складної історичної форми людського існування, дістає послідовно ціннісно-позитивну характеристику як своєрідний сакральний центр міського культурного простору загалом. При цьому особлива значущість центрального міста підкреслюється у “Слові” через посилення на обшир територій Давньої Русі та органічні зв’язки Києва з віддаленими її краями»².

Власне текстів, які підтверджуватимуть наявність образу міста в українській літературі раніше XX ст. є безліч. До прикладу, Галицько-Волинський літопис чи вже пізніші твори представників барокової літератури. «У бароковій поезії образ Києва також постає в кількох вимірах – естетичному як центр культури, науки і мистецтва (метафорично – «українські Атени» і «український Рим», а також «українська Троя», символ втраченої величі у творчості Я. Домбровського, С. Почаського, С. Кльоновича, Ф. Прокоповича, С. Косіва та ін.), побутовому як середовище ремісників (К. Зіновіїв), сакральному як варіант Граду Божого (подібно до традицій середньовічних апокрифів та агіографій у творах Іларіона, Ф. Прокоповича, Л. Барановича та інші)»³. До думки, що урбанізм в українській літературі появився значно раніше, ніж XX ст. долучається також В. Фоменко, у 2007 році вона видала цілу монографію «Місто і література: українська візія», де доповнила свої попередні дослідження про феномен міста в контексті минулої і сучасної літератури. «Зазначивши, що урбаністична література почалася десь із XVI століття, авторка поставила перед собою завдання зробити діахронічний аналіз феномену міста в літературі, коли в XIX столітті місто стало справжнім художнім образом літератури, а вже у XX-му з роману В. Підмогильного

² Матковська І. Образ Києва у «Слові о полку Ігоревім» // Образ міста в контексті історії, філософії, культури : Києвознавчі читання. – К., 2005.–С. 59.

³ Семіх К. Розвиток та модифікація теми міста в українській і турецькій літературах... – С. 180.

“Місто” постало як цивілізаційний феномен. [...] вперше у вітчизняному літературознавстві досліджується проблема народження й еволюції в українському художньому мисленні феномену міста та суттєвий вплив урбаністичної літератури на загально-цивілізаційний розвиток особистості і суспільства»⁴.

Сучасна українська література багата на міські тексти. Деякі з них уже встигли увійти в когорту “класичних”, наприклад урбаністичні романи Ю. Андруховича та його ж есеї, харківський текст роману “Депеш Мод” С. Жадана, також твори С. Процюка, А. Дністрового, О. Ірванця, В. Кожелянка. У художній літературі України продовжують з’являтися нові урбаністичні твори. Їх поява є відгук на “виклики доби”, який, цілком очевидно в українському соціумі, стає дедалі більше прив’язаний до міської культури.

Як правило, коли мова заходить про українську літературу, то вона найчастіше асоціюється у нас саме з селом. З цим важко посперечатись, бо образ села поєднав в собі дуже багато близьких нам символів, таких як сім’я, дім, традиції, природа, вони є ключовими у більшості творів. Тенденції доби романтизму дали підґрунтя для творення нової української літератури. Повернення до витоків, до фольклору та до живої української мови, яка на той час здебільшого й була мовою села (простолюду) допомогло вийти авторам на новий щабель та увести в свою творчість нові теми та мотиви. «Образ села в літературі є своєрідною константою, яка неухильно зберігає авторитетні позиції. Щоправда, траплялися періоди, коли урбаністичні орієнтири відсували сільське життя на периферію творчих інтересів. Існує твердження: «що “селянська” цивілізація – найдревніша, найдовічніша, а головне – найпоетичніша з-поміж усіх, що будь-коли існували [...] Ніде впродовж історії не трималося так міцно те, що надавало художній культурі демократичного, гуманістичного, а отже, загальнолюдського характеру, як у селянській

⁴ Шпиталь А. Українська урбаністика: минуле, сучасне... майбутнє? // Слово і час. – 2008. – № 10. – С. 103–104. – Рец. на кн.: Фоменко В. Г. Місто і література: українська візія. – Луганськ, 2007.

цивілізації»⁵. Закономірно, що село відіграло ключову роль і з поширенням урбанізму, адже все пізнається в порівнянні (Рене Декарт).

В. Фоменко у своїй статті «Особливості художнього «відчуття» і зображення міста в українській літературі» зазначає, що генеза теми міста в літературі простежується ще з часів античності. В. Фоменко пише, що в ті часи місто розглядалось як „космос-соціум”, а дихотомія село-місто простежується ще в творах Горація. В українській літературі на фоні цього протиставлення ми якраз і маємо змогу виокремити образ міста. Дихотомія село-місто також часто репрезентується як культура-цивілізація, де село – це культура народу, а місто – його цивілізація та поступ.

Впродовж розвитку літератури частка «міста» чи «села» весь час змінювалась, на це впливали різні зовнішні чинники. До прикладу, якщо поглянемо на це з боку історичного аспекту, то на початку ХІХ ст., образ села значно переважав над містом, як вже було зазначено вище, це було спричинено розвитком романтизму та поверненням до витоків. Згодом, разом із настанням періоду соціалістичного реалізму радянська епоха подала нам образ села і його трударів в заангажованому форматі з нашаруванням ідеології епохи, одночасно із цим індустріалізація міст, збільшення міського населення за рахунок пролетаріату відірваного від села, спричинило появу нових тем для розвитку урбанізму. На даному етапі, образ села все менше використовується в українській літературі у всій своїй колишній величчі, це без сумніву пов'язано із занепадом самих сіл та стрімким розвитком мегаполісів, переважно автори звертаються до нього, використовуючи як спосіб «повернення у дитинство». Така зміна позицій спричинила також і те, що образ села стали вважати здебільшого ознакою класичної літератури, а місто – сучасної. В. Лановюк у своїй статті «Еволюція образу села в українській художній літературі» також акцентує увагу на цьому моменті: «Якщо українська літературна класика переважно експлуатує, в конструктивному сенсі, образ села, то події у творах

⁵ Лановюк В. Еволюція образу села в українській художній літературі // Сторінки історії: Збірник наукових праць. – 2020. – №51. – С. 275.

сучасних авторів відбуваються в просторі міста, також нерідко за межами України»⁶.

Зважаючи на вище вказані проблеми, пов'язанні із пізнім початком досліджень урбанізму в українській літературі, моя робота є актуальною, адже на даному етапі урбаністичну літературу здебільшого вважають прерогативою ХХ ст. Враховуючи досвід, набутий під час написання цієї роботи, можу зазначити, що урбаністична література ХІХ ст. є малодослідженою, більшість дослідників, яких зацікавлює ця тема, акцентують свою увагу більшою мірою на прозові твори, залишаючи поетичну спадщину поза увагою. Серед науковців, які активно досліджують тему «міста» у творчості письменників ХІХ ст. своїм доробком вирізняються В. Фоменко, Д. Боклах, В. Левицький, І. Вихор, В. Сарапін.

Мета пропонованої **роботи** – проаналізувати урбаністичні поетичні тексти відомих письменників ХІХ ст. та скласти на їхній основі загальну картину розвитку міської тематики.

Досягнення мети дослідження передбачає виконання таких **завдань**:

- виділити серед поетичного доробку Г. Сковороди, І Котляревського, Т. Шевченка, П. Куліша, І. Франка твори із урбаністичними мотивами;
- структурувати виділені твори за тематичною подібністю;
- на основі проведеного аналізу сформулювати висновки щодо розвитку урбаністичної поезії.

Об'єктом дослідження є твори Г. Сковороди, І Котляревського, Т. Шевченка, П. Куліша, І. Франка із згаданими в них міськими топонімами

Предметом дослідження є вияви урбанізму у поетичних текстах.

Методи дослідження. При дослідженні обраних текстів використано: описовий метод, аналітичний метод.

⁶ Там само. С. 277.

Матеріалом для дослідження є 72 поетичних твори вищезгаданих авторів.

Практичне значення роботи полягає в можливості використання проаналізованого фактичного матеріалу в навчальному процесі на заняттях з української літератури, при підготовці спецкурсів із темою дотичною до урбаністики в літературі.

Теоретичне значення роботи полягає в можливості використовувати його результати в подальших розробках проблем вивчення урбаністичної поезії.

Обсяг і структура роботи. Магістерська робота загальним обсягом 65 сторінок, з них – 60 сторінки основного тексту, складається зі Вступу, п'яти розділів, Висновків, Списку використаних джерел, який містить 61 позицій. На початку роботи вміщено її Зміст.

РОЗДІЛ 1. ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА: НАТУРАЛІСТ ЧИ АНТИУРБАНІСТ?

1.1 «Світ ловив його, та не спіймав»

Своє дослідження урбаністичної поезії я не випадково вирішила почати саме зі Сковороди, адже попри те, що роки життя та творчості філософа припадають на XVIII століття, з точки зору розвитку міської тематики Григорій Савич стояв у витоків урбанізму. Життя та діяльність Сковороди тісно пов'язані з соціально-економічними процесами, які відбувались в цей час у Російській імперії та Україні, а саме із завершенням розвитку феодально-кріпосницького ладу, початком інтенсивного розвитку капіталістичних відносин, який в свою чергу сприяв розвитку та збільшенню міст. Його твори стали одними з перших, де місто відіграло центральну роль і поставало питання соціального життя його мешканців. Також знаковим є, що один із найвідоміших поетичних творів Сковороди саме на міську тематику.

Міську тематику у поетичних творах Сковороди знаходимо у його збірці «Сад божественних пісень, що проросли із зерен Святого Письма». Виникнення цієї збірки дослідники життя філософа пов'язують із його педагогічною діяльністю спершу у Переяславській семінарії, а згодом і у Харківському колежіумі. Як викладач поезики Григорій Савич мав не лише навчати учнів теоретичного викладу віршування, а й проробляти з ними практичні поетичні вправи. Проте згодом Сковорода почав надавати своїм вправам більшого значення та висловлювати свої філософські думки у поетичній формі. Києво-Могилянська академія, де навчався філософ носила славу школи, де студенти вправно складали панегірики на честь визначних особистостей. Як правило, твори, що писали спудеї не мали художньої цінності, робили вони це по усталеному зразку і метою цих творів було привернення уваги, з метою творення кар'єри та здобуття хороших знайомств. В. Шинкарук та І. Іваньо у своїй статті зазначають, що багато дослідників української літератури звертали увагу на нескромність та нестриманість шкільних панегіристів, відзначав це і

Сковорода, вони пишуть: « (...) поет в числі інших вад свого часу в ранній редакції пісні «Всякому городу нрав і права» відзначає і брехливість тогочасних панегіристів: «Тот панигірик сплѣтает со лжей». Сковорода ніколи і нікого не улещував і не прагнув за допомогою віршів здобути якісь блага: його вірші відзначаються натхненням і щирою схвильованістю. В одній з найбільш ранніх пісень Сковорода прославляє єпископа І. Козловича, слідуючи за звичним трафаретом цього жанру»⁷. Власне вище описані обставини стали поштовхом для Сковороди у 70-80 роках повернутись до віршованої форми та укласти збірку «Сад божественних пісень». Щодо міської тематики в творах, то тут слід також зазначити, що велику частину свого життя Григорій Савич проводив саме у містах: він навчався у Києві, згодом продовжував навчання у Петербурзі та Москві, учителював у Переяславі та Харкові, бачив найбільші міста України та імперії того часу. Там він збагатився знанням життя, його досвід перебування у містах, де він спостерігав соціальну нерівність, вплинув на його світогляд подальшу життєву позицію.

У збірці «Сад божественних пісень» міститься декілька віршованих творів, де можемо простежити образи міста. Мова йде про 3, 10, 12, 13, 17, 20, 24, 26 пісні зі збірника. У своїх творах Сковорода називав місто церковнослов'янським «град» та «город». Найчастіше у Сковороди зустрічається мотив Небесного граду, чи як він ще пише Божого граду, також чітко простежується протиставлення город-природа (село), знаходимо в нього і мотив города як місця соціальної строкатості, де багато спокус. Власне в плані формулювання останнього мотиву я обираю доречнішим вказати, що саме соціальна «строкатість» проілюстрована у Сковороди, коли він говорить про міста, зокрема у пісні 10, бо соціальна нерівність в цей час була прерогативою сіл та поміщицьких заміських маєтків, де люди буквально були позбавлені свободи волі, а в містах були здебільшого ремісники, наймані працівники, робітники на мануфактурах, також діяло Магдебурзьке право, тобто

⁷ Шинкарук В., Іваньо І. Передмова до книги. Григорій Сковорода. Повне зібрання творів: У 2-х т. – К., 1973. – Т. 1. – С. 11-57.

зменшувався вплив великих феодалів. Звісно, що соціальна нерівність у вигляді розподілу на бідних та багатих у містах того часу була і існує до тепер, проте Сковорода не акцентує великої уваги на цьому поділі, коли говорить про соціальні верстви міського населення, лише в 12 пісні він вживає до міста епітет «багатий».

О. Петренко-Цеунова у своїй статті «Небесний град та земне місто у творчості Григорія Сковороди» пише: «Уявлення Григорія Сковороди про місто мають витоки в античній філософії та патристиці. З одного боку, дуалістична модель земного й ідеального міст відсилає до платонівського образу печери, у якій усе видиме людині є лише невиразною тінню вічного. З іншого боку, переосмислено ідеї Августина Блаженного з трактату «De Civitate Dei» про два гради – земний і небесний, одному з яких належить бути вічно покараним із дияволом, а другому – вічно царювати з Богом»⁸. Я частково лише можу погодитись із цим твердженням, ясна річ, що в Сковороди простежується чітке розмежування добра та зла, він виділяє речі які є вічними, попри це у творах присвячених міській тематиці ми не знаходимо змалювання міста як пекла і загалом змалювання земного світу як місця безлічі спокус. Радше навпаки - головною ідеєю Сковороди є показати, що земний світ теж є дивовижним райським місцем. Я погоджуюсь із О. Петренко-Цеуновою, коли вона називає Григорія Савича людиною свого часу, адже у його поезії простежуються основні риси бароко. Проте на відміну від Петренко-Цеунової, яка вбачає риси бароковості Сковороди у тому, що « (...) його погляди позначені бароковою антитетикою земного й небесного та ґрунтуються на різноманітних доступних у XVIII ст. текстах – як релігійно-філософських трактатах минулих епох, так і тогочасній світській літературі, звідки Григорій Сковорода запозичує приклади для своїх творів», я вбачаю його людиною свого часу не через звернення до барокових творів чи цитування Біблії, а саме через

⁸ Петренко-Цеунова О. Небесний град і земне місто у творчості Григорія Сковороди // Наукові записки НаУКМА. – 2019. – №2. – С. 30–34.

барокову філософією. В цьому питанні я солідарна із Д. Чижевським, який у своїй статті «Що таке літературний барок» зазначає: «Епоха барока з одного боку – епоха великого розквіту природознавства та математики (бо основа пізнання природи для людини барока – міра, число та вага), а з другого боку – епоха розквіту богословії, епоха спроб богословських синтезів, епоха великої релігійної війни («тридцятилітньої»), епоха великих містиків. Людина барока або втікає до усамітнення з своїм Богом, або, навпаки, кидається в вир політичної боротьби (а політика барока – політика широких всесвітніх планів та стремління), перепливає океани в шуканні нових країн та нових колоній, займається планами поліпшення стану цілого людства, чи то шляхом політичної, чи то церковної, наукової, мовної (проекти штучних мов), чи якої іншої реформи»⁹. У цих словах більше є спільного із творчістю та вчинками Сковороди, адже він як справжня людина бароко пробував і усамітнення шукати наодинці із природою та Богом, і кидатись у вир життя, намагаючись критикувати суспільну несправедливість. Він постійно був у пошуку себе і в боротьбі із самим собою, тому вічними залишаться слова, що світ ловив його та не спіймав. Щодо мистецтва бароко, то в Д. Чижевського знаходимо ще одне актуальне до теми висловлювання, він пише: «Не треба, однак, забувати, що барокове мистецтво та барокова поезія зокрема, призначені не для людей іншого часу, а саме для «людей барока». Чужий для нас стиль барокової поезії, яким і ми можемо захоплюватись як витонченим, консеквентним та розкішним, був для “людини барока” дійсно зворушливим, захоплював її, промовляв до її естетичного почуття, а через це і до її розуму та її серця. Любов до натуралізму, до зображення природи також і в її «низьких» елементах, до конкретного, за яким барок завше бачив духовне, божественне, ідеальне, привів барокове мистецтво та поезію і до уваги до занедбаної доти народної поезії, до фольклору. В поезії барока маємо перший підхід до “народності”»¹⁰. Власне із цієї статті Чижевського можемо дійти висновку, що основними рисами бароко є

⁹ Чижевський Д. Українське літературне бароко. – К., 2003. – С. 268-330.

¹⁰ Там само.

саме наявність двох полюсів – природи та Бога, а також лінія соціальної активності. Зазначені речі, є ще одним аргументом на користь того, що у творах Сковороди немає дихотомії рай-ад (знадимо цей мотив протиставлення лише у 2 пісні «*Кинь весь мір сей прескверный. Он-то вточь есть темный ад. Пусть летит невѣжъ враг черный; ты в горный возвысись град*»), де рай – це місто Бога, а ад – земне місто, але є лінія протиставлення міста – природи у піснях із урбаністичними мотивами, а також мотиви усамітнення із Богом та пошуки внутрішнього умиротворення. У статті В. Шинкарука та І. Іваньо можемо простежити також цей мотив. Дослідники так пишуть про Сковороду: «Життю міста з його гарячковою невсипучістю, виром пристрастей і бажань він протиставляє поезію тихих полів, зелених дібров, настроїв безтурботного мандрівника, який дбає не про зовнішні блага, а про дух, і який задоволений тим, що в нього є»¹¹. Згадані науковці також акцентують увагу на антиурбаністичних мотивах Григорія Сковороди. У його закликах втекти від міста та бути наодинці із собою, вони вбачають критику самого міста. Чи варто називати Сковороду в такому випадку антиурбаністом? Мотив втечі присутній в усій його поетичній творчості і згодом знайдемо його у філософських трактатах Сковороди. Проте не варто забувати, що ключова ідея – це втеча від усього світу з його земними гріхами, а не лише від міста. Навіть на могилі він звелів викарбувати ці слова. Проте набагато важливіше є не те звідки ти біжиш, а куди, тому читаючи твори Сковороди у нас є вибір або вважати його антиурбаністом, критиком міста або ж вважати його натуралістом. У 26-тій пісні, присвяченій Єпископу Іоанну Козловичу, який входив до града Переяслава не знаходимо антиурбаністичних мотивів, Сковорода навпаки називає звертається до міста із жалістю «печальний граде» і бажає йому знайти своє світло та розквіт разом із новим єпископом. Тим більше, якщо вийти за межі збірника, то знайдемо в Сковороди інші докази того, що він не був противником міст. До прикладу, у вересні 1790 року він пише листа у

¹¹ Шинкарук В., Іваньо І. Передмова до книги. Григорій Сковорода.... – С. 11-57.

Петербург до свого друга Михайла Ковалинського, де також поміщає особисто ним складену пісню-молитву про місто Харків латинською мовою.

*Молитва до бога за місто Харків.
З такого зерна Захарія-пророка: «7 очей господа...»
Захарія прорікає, що в тебе сім очей.
Сьоме око – місто Захарія.
Цим семи очам ти єдиний, Христе, зіниця.
Сліпі очі, коли закрита зіниця.
О розкрий свої очі, зглянься на нього!
Так місто Захарія буде справжнім сонцем.¹²*

1.2. Небесний град очима Сковороди

Третя пісня зі збірки «Сад божественних пісень» є маніфестом перевтілень. Автор показує природній перехід від зими до весни і на фоні цього перевтілення просить печаль йти геть, а також дає настанови щодо того яке життя слід провадити. У цьому творі цікавим є рядок «*Ах ты, печаль, прочь отсель! Не безобразь красных сел*», яка через означення «красних» показує нам ставлення Сковороди до сільської місцевості та ототожнення сіл із природою та життям. У творі є чіткий мотив Божого міста, яке автор також ототожнює із садом, апелюючи до Божого письма, де рай уявляється саме як екзотичний сад. Ключова думка цього твору полягає в тому, що перемога над смертними гріхами дає людині ключ до істинного життя.

*Щастлив тот и без утѣх, кто побѣдил смертный грѣх.
Душа его – божій град, душа его – божій сад.¹³*

Цікавим для аналізу є також порівняння невинності із весняними квітам, які потім дають плоди миру та любові. Та ототожнення душі із вербою, а Бога із водою, що живить її.

*Невинность мнѣ – то цвѣты, любовь и мир – то плоды.
Душа моя есть верба, а ты еси ей вода.
Питай мене в сей водѣ, утѣшь мене в сей бѣдѣ.¹⁴*

Мотив Божого граду зустрічається також у 17 пісні. Автор порівнює бурхливе життя із житейським морем і знову продовжує свою філософську лінію, а саме – пошук спокою. Світ очима філософа є «блудницею», яка

¹² Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2-х т. – К., 1973. – Т. 2. – С. 288-359.

¹³ Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2-х т... –Т. 1. – С. 60-90.

¹⁴ Там само.

намагається спровокувати його на гріхи. Знову ж таки простежується ключова ідея втечі від світу. Також знову зустрічаємо протиставлення ад-небесний град, тобто пекло-рай.

*О Христе! не даждь сотлѣть во адѣ!
Даждь мнѣ в твоём жить небесном градѣ,
Да не повлечет мя в свой слѣд,
Блудница мѣр, сей темный свѣт!
О милости бездна!¹⁵*

Схожість мотиву із попередніми піснями, знаходимо і в 20-тій пісні Григорія Сковороди. У творі автор згадує також місто Сігор. У це місто увійшов біблійний персонаж Лот, який єдиний урятувався із міста Содома, коли те було знищене Богом за гріхи. Порівняно із попередніми піснями у творі немає опису природи, алегорій із деревами чи садом. У цій пісні філософ переносить нас на арену баталій, на війну із самими собою. Сковорода пише, що тому, чистому серцем непотрібна зброя чи захист.

*Непорочность – то его броня,
И невинность – алмазна стѣна,
Щит, меч и шлем ему сам бог.¹⁶*

Мислитель також радить йти шукати спокій у небесному граді. Уже відомий образ Божого міста у цьому творі розкривається повною мірою, адже Сковорода описує це місто. Як підсумок цього твору поет знову наголошує на тому, що шукати небесний град потрібно в своїй душі.

*Сей свят град бомб не боится,
Ни клеветнических стрѣл,
И хитрых мин не страшится,
Всѣгда цѣл и не горѣл.
Непорочность есть то адамант,
И невинность есть святой то град.
Там полежи и там почій!
В сем градѣ и врагов люблят,
Добро воздая врагам,
Для других здравіе гублят,
Не только добры другам.¹⁷*

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

Загалом у цих трьох піснях, хоч і зустрічається слово «град», але під цим Сковорода більше розуміє поняття раю чи райського саду. Тому на цих творах більше відбивається бароковість письменника та його духовна освіта. Ці пісні є радше можна вважати дуже метафоричними філософськими проповідями, на їхньому фоні суттєво відрізняються наступних дві пісні, а саме 10, 12 та 13. В них окрім поезики та захоплення природу з'являються ще й перші проблиски сатири, які згодом переростуть у цикл «Байки харківські».

1.3. Земне місто очима Григорія Сковороди

Чи не найменше Григорій Сковорода висловився про земне місто у пісні 13. Загалом уся пісня – це своєрідна дань філософа-натураліста природі, адже весь твір де-факто є пейзажною картиною природи у всій її красі. Цікавим для аналізу у цьому випадку є також епіграф до твору. Автор використав слова із Євангеліє від Луки, XIX – 30: «Зійдіть із середовища їхнього...». «Ідіть у село, яке перед вами». Що знову ж таки наштовхує на уже висловленою мною тезу про ототожнення Сковородою села із природою, а відповідно до того і дихотомії село-місто.

*Пропадайте, думи трудны,
Города премноголюдны!
А я с хлѢба куском умру на мѣстѣ таком.¹⁸*

Як вже було зазначено, опис міста є найменшим в цьому творі, але не по значущості. Саме через цей фрагмент і заклик містам пропасти, Сковороді приписують нелюбов до міст. Варто звернути увагу, що міста філософ характеризує саме многолюдними, тобто знову ж таки акцентує увагу на усамітненні із Богом, бо бачить серед людей багато гріхів. Проте, ключовою ідеєю пісні є все таки пейзаж природи і щастя, яке можна знайти в єдності із собою і природою, тому як я вже зазначала у розділі 2.1.1. Сковорода акцентує увагу на тому куди ми прийдемо, а не від чого втечемо.

Цікавою для розгляду постає пісня 12-а. У цій пісні ми знаходимо вже

¹⁸ Там само.

більше сатири, а також більше змалювань міста. Ідея цієї пісні абсолютно точно нагадує «Хутірську філософію» Миколи Куліша. Л. Ушкалов дослідив ширше це питання та підсумував: «Куліш побачив у Сковороді схожого на себе гордого одинака (“полуаскет і стоїк строгий”), який, відцуравшись світових зваб, став жити “в храму духовної свободи, / Непідкупної правоти, / На лоні свіжої природи / І хуторної простоти”. Недаром Дмитро Чижевський проводив пряму паралель між філософією Сковороди та “хуторянською філософією” Куліша. Утім, Куліш зі своїм неприхильним ставленням до української літератури “середньої доби” (“від Нестора до Гоголя”) осудив Сковороду за мову його творів»¹⁹.

Слова Сковороди «Я буду на полях жить» слід сприймати як те, що він воліє піти з міста і осісти на селі, адже «життя на полях» слід сприймати тут не як місце, а як спосіб здобуття засобів існування. Це Сковорода підтверджує у наступних рядках «Ничего я не желатель, кромѣ хлѣба да воды». Власне, автор нехтує у творі статками, які може принести йому роботи в місті, також він вбачає єдиною наукою – науку Христа, що цілком відповідає його натуралістичним поглядам.

Найвідомішою піснею Сковороди є 10-а пісня. Якщо вірити слова Чижевського про те, що література барока є для людини барока, то можна сказати, що вірш «Всякому городу нрав і права» здобув свою популярність у сучасників саме через те, що мав найменше рис бароковості і був доступним для майбутніх поколінь, більше того, у XXI столітті твір і далі не втрачає своєї актуальності. У пісні 10-ї є безліч художніх перекладів, та декілька музичних інтерпретацій. Найвідомішою з них є пісня Возного «Всякому городу нрав і права» із опери «Наталка Полтавка» Івана Котляревського. І. Ісіченко у статті про метафізичну поезію Григорія Сковороди виділив декілька рис, які спричинились до того, що 10 пісня набула широкого поширення. Він в першу чергу відзначає прийом контрастного зіставлення, який стає основою композиції у творі, далі науковець пише також про поетику: «Три шестирядкові

¹⁹ Ушкалов Л. Григорій Сковорода: семінарій. – Харків: Майдан, 2004. – С.351.

строфи, кожна з яких складається з об'єднаних суміжною чоловічою римою 10-складових рядків, сполучаються рефреном: А мнѣ одна только в свѣтѣ дума,/А мнѣ одно только не йдет с ума»²⁰. Така побудова твору добре вплинула на мелодику вірша. Окрім цього автор статті зауважує, що Сковорода звернувся до фольклорних образів. Використав він для цього фольклорні образи смерті із замашною косою, яка «косить людей», також контрастне зіставлення мужика та царя. І. Ісіченко підсумовує, що ці фактури суттєво вплинули на здобуття піснею 10 популярності і кобзарів та лірників. Також автор наводить цікаву гіпотезу про те, що Котляревський імовірно міг почути пісню «Всякому городу нрав і права» саме в переспіві у своєму колі, що стало основою її незвичної інтерпретації. У тому, що Сковорода вжився до ближчих і звичних українцям образів я також вбачаю перші проблиски романтизму в українській літературі, тому якщо порівнювати пісню 10 із панегіриками Сковороди, то можна сказати, що це був впевнений крок до нової української літератури.

Цікавим, як на мене, є також момент із публікацією цього вірша у збірці «Сад божественних пісень». Із автографу рукопису цієї пісні ми бачимо, що в оригіналі автор звертається до іншого епіграфа. В оригіналі епіграфом були слова Горация «Solum curo feliciter mori», що в перекладі означає «Дбаю лише про те, щоб щасливо померти». Проте у збірці замість неї ми знаходимо слова Сираха «Блажен муж, иже в премудрости умрет и иже в разумѣ своем поучается святынѣ». Також в оригіналі була ще одна строфа, яка не увійшла до збірки. В ній Сковорода критикував панегіристів. Зміна епіграфа, коригування змісту твору свідчить про те, що Сковорода і сам бачив різницю відмінність 10 пісні на тлі усіх інших.

Отож, пропоную детальніше розглянути строкатість міського населення на порозі XIX століття та проаналізувати за що 10 пізню називають сатиричною поемою. В першу чергу впадає в очі те, що філософ акцентує на різношерстності суспільства, в якому кожен думає про власну вигоду і

²⁰ Ісіченко І. Історія української літератури: епоха Бароко(XVII-XVIII ст.). Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів – Львів: Святогорієць, 2011. – С.568.

керується власними принципами *«Всяка имѢет свой ум голова»*, що загалом є цілком нормально з погляду сучасної людини, адже в ХХІ столітті ми всі якомога акцентуємо на своїй індивідуальності та унікальності. Далі Григорій Савич описує різні верстви населення. Як на мене головні акценти падають на неосвіченість лікарів, що призводить до смертей, корумпованість чиновників та юристів, що забирає у простих людей можливість відстояти свої права, а також на нечесному присвоєнню земель. Найбільше критики припадає на висміювання панства, яке переймає чужі йому звичаї для задоволення гордині і дбає лише про гуляння в той час, як народ має працювати. Щодо студента, гендляря та Федора-купця, то мої думки розходяться із усталеними поясненнями. Автори більшості статей, які мені доводилось переглянути, пишуть, що Григорій Сковорода висміював студента за пустоголовість чи Федора-купця з лихварем за те, що вели не чесну торгівлю. Проте, я вбачаю в цьому висміювання самих обставин з якими зіткнулись ці персонажі твору. До прикладу в пісні 12 мислитель писав *«Не хочу и наук новых, кромѢ здраваго ума»* критикуючи цим самим часом зовсім непотрібні речі і освіту, тому, коли у пісні 10 *«С диспут студенту трещит голова»*, гадаю проблема якраз у диспутах, які важко осягнути. Також якщо дивитись на Федіра та лихваря, то єдина проблема цих людей в тому, що вони намагаються вижити в суспільстві, де навіть не мають змоги чесно захистити свої права. Без сумніву, що кожна версія прочитання твору має своє право на життя. Незаперечним залишається той факт, що твір знайшов багато рефлексій у серцях сучасників Сковороди, у його наступників і актуальний є на сьогоднішній день. Висміювання вад інших людей без сумніву приносило своєрідну психологічну розраду для селян, які зустрічали цей твір у складні часи. Зигмунд Фройд згодом дав цьому наукове підтвердження зазначаючи, що гумор – це в першу чергу розрядка складних переживань, тому коли людина жартує, вона хоче позбутися напруги. Окрім цього, твій Григорія Сковороди дає ще й своєрідний рецепт до спасіння – чисту совість. Я вважаю, те, що філософ не просто висміяв вади суспільства, а й дав рецепт як їх уникнути і зробило твір популярним. Щодо опису міського населення, то на жаль, на даний момент,

попри зміну обставин життя у місті, попри вдосконалення технологій, не змінилися проблеми, а саме нікуди не перевелись люди, які прагнуть наживи та збагачення шляхом не чесним, тільки тепер совість у нас регламентована ще й законом.

РОЗДІЛ 2. ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ: БАТЬКО-ПОЛТАВЕЦЬ

В українській літературі XIX століття стало періодом змін, які ми згодом назвемо новою українською літературою. Ідеї Сковороди не минули безслідно, їх перейняло «нове» покоління і продовжувало розвивати у своїй творчості. Літературним правонаступником Григорія Сковороди вважають Івана Котляревського. Те, що Котляревський дивився на світ «оком сквородинця» свідчить його знання творів філософа. Вже згадана у попередньому розділі інтерпретація пісні «Всякому городу нрав і права» є не єдиним посиланням на творчий доробок Сковороди. Загалом уся опера «Наталка Полтавка» пронизана ідеями мирного сільського життя та добросовісності. Це засвідчує фінальна пісня у виконанні хору із опери.

*Коли хочеш бути щасливим,
То на бога полагайся;
Перенось все терпеливо
І на бідних оглядайся.²¹*

Загалом у творчий доробок Івана Котляревського не є чисельним. З відомих творів у нього є поема «Енеїда», п'єси «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник», а ще декілька віршів. Попри це, доробок письменника настільки вагомий, що в свій час змінив хід історії.

Саме батьком нової української літератури Івана Котляревського ще не раз називатимуть за його трагедійну поему «Енеїда». Котляревський зміг увести в літературу живу народну мову, фольклор та написати твір доступно для того соціального прошарку, який цього найбільше потребував – для простих селян. Попри це, самоідентифікація автора, його життя та творчість нероздільно пов'язані із Полтавою. У всіх його творах знаходимо згадки про це місто. На відміну від Сковороди, Котляревський не налаштований шукати щастя в самотності поза межами міста, а навпаки він був налаштований на рішучі зміни та політичну активність. Причиною цього стали історичні обставини з якими зіткнувся Котляревський, йому довелось побачити як за

²¹ Котляревський І. Наталка Полтавка ; Москаль-чарівник: п'єси / Іван Котляревський. – Харків: Фоліо, 2014.

відносно невеликий проміжок часу Полтава перетворилась із невеликого полкового міста, із населенням близько семи тисяч мешканців, у новостворену Малоросійську губернію. В. Жук у статті «Полтава часів Івана Котляревського» зазначила, що у Санкт-Петербурзі в часи Олександра I все ще боялися «малороссийской опасности». Це сприяло тому, що до Полтави, як і взагалі в українські міста, призначалися адміністраторами люди з найбільш впливових і найбільш «без лести преданных» аристократичних родів. У той же час кращих людей з України, випускників Києво-Могилянської академії, Слов'янської семінарії та інших закладів забирали до російських міст»²². Імперські наставники, маючи на те ресурси та підтримку, вели досить активну просвітительську політику, а разом із тим провадили русифікацію та асиміляцію населення.

2.1. «Пісня на Новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну»

Одним із таких просвітителів був родовитий князь Олексій Борисович Куракін, який обійняв посаду генерал-губернатора і очолив дві губернії – Полтавську та Чернігівську. Новий очільник міста був надзвичайно талановитим та прогресивним політиком. Він увів цілий ряд позитивних нововведень, більшість з яких були в Малоросійських містах запроваджені вперше. До прикладу, він зробив великий внесок у розвиток медицини, відкриттям богоуділень, лікарень, державних аптек та запровадив перші щеплення від віспи в Україні. Сприяв розвитку міської інфраструктури, закладав будівництво садів. Словом, з точки зору сучасної людини займався активною урбанізацією для покращення життя містян. Проте, люди, які були не готові до таких різких змін, бо все зазначене відбувалось лише протягом п'яти років із 1802 по 1807 рік, чинили опір новим порядкам, бо вбачали в них зазіхання на свій патріархальний лад.

²² Жук В. Полтава часів Івана Котляревського// Слов'янський збірник. – Полтава : Слов'янський клуб, 2006. – Вип. 5. – С. 27–28.

Олексію Куракіну присвятив Іван Котляревський свою Пісню на Новий 1805 рік. Власне цей без перебільшення чудовий твір варто сприймати лише знаючи контекст. Твір легкий, сатиричний, у ньому прочитується стиль майбутньої поеми Енеїди та можна простежити зародження її соціальної проблематики. Попри сатиричний тон написання пісні, Котляревський відзначає позитивний вплив князя на тогочасних панів.

*День і ніч від поту м'якнеш,
Робиш добре, скільки сил.
Рад сказати правду-матку,
Що крутенькою загадку
Нашим ти задав панам;
Бо щоб мали чисті душі,
Щоб держали строго уші,
Ти собою їх учиш сам.²³*

Проте, радить князю все таки не затримуватись і дати можливість іншим урядникам, імовірно натякаючи на те, що при владі має бути все таки українець, а не великорос. Цікавим видався уривок про зустріч Котляревського із Куракіним у його резиденції. Він чудово ілюструє декілька моментів. По-перше, ми можемо дійти до висновку, що Олексій Куракін не був гультієм, а займався справами, бо люди приходили до нього зі скаргами. По-друге, в цьому уривку змальовано і представників здебільшого міського населення, і проблеми з яким воно стикалось, а саме свавілля паничів та корумпованість судейства.

*Всі ж не з балами стояли,
Всі були по ділу тут,
Папіри в руках держали,
Хто багацько, хто лоскут;
Хто чолом бив на сусіда,
Хто на пана-людодіда,
А попросту – на суддю,
Що за цукор та за гроші
Ізробив суд нехороший,
Цілу розорив сім'ю.
І таких було доволі,
Що прохали на панів,
Що пани зо злої волі
Не дають орати нив;
Що козацькими землями,
Сінокосами, полями*

²³ Котляревський І. Повне зібрання творів. – К.: Наукова думка, 1969.

*Вередують, мов своїм.
Суд у правду не вникає,
За панами потокає,
Щоб було йому і їм.²⁴*

В. Сарапин у статті, присвяченій вивченню топосу міста у творчості Івана Котляревського, також аналізував пісенну оду Куракіну, автор пише: «Характер наратора вірша – справжнього полтавця, патріота, козака – визначає особливості художнього освоєння локуса Полтави. У традиційній російській оді це місто уособлює міліарну й політичну силу Петербурга..»²⁵. Говорячи про «російську оду», В. Сарапин має на увазі “Оды государыне імператрице Елисавете Первой на день ея рождения 1755 года декабря 18 дня” О. Сумарокова. Він проводить паралелі між цими відомими на той час творами і «Піснею...» Котляревського, зазначаючи, що у 12, 13 та 14 строфах поеми автор рефлексує на сформований в оді образ Полтави як «міста російської зброї» і протиставляє йому Полтаву як мирне та спокійне середовище. Власне, цілком погоджуюсь із В. Сарапином., адже у цих строфах Котляревський дійсно закликає Куракіна вертатись додому, аргументуючи це тим, що він і так досягнув уже слави, себто в спокійному місті Полтаві, йому зайнятись буде нічим.

*Що ж тобі із той Полтави,
Ти і так добився слави,
Та якої же – гай, гай, гай!²⁶*

2.2. «Наталка Полтавка»

Незважаючи на те, що дія опери «Наталка Полтавка» розвивається у селі біля річки Ворскли, Котляревський всіляко згадує Полтаву. Якщо підрахувати, то місто Полтава згадується у творі близько 18 разів, а разом із похідними словами, то більше 30. Автор у діалогах героїв згадує про «баталії зі шведами під нашою Полтавою» і про «перестройку» міста. Висловлюючи при цьому своє бачення змін «Коли прислухатись, хто більше гримає на сю перестройку,

²⁴ Там само.

²⁵ Сарапин В. «Вне Полтави не могу...» топос міста у творчості Івана Котляревського // Актуальні проблеми слов'янської філології. – 2010. – С. 16.

²⁶ Котляревський І. Повне зібрання творів...

то одні тузи, багачі. А середнього розбору мовча строять. Да уже ж і город буде, мов мак цвіте! Якби покойні шведи, що згинули під Полтавою, повставали, то б тепер не пізнали Полтави!». Проте не будемо зупинятись на прозових уривках, адже головною метою є все таки дошукатись до урбаністичних мотивів у поезії.

В опері Котляревського є декілька віршованих фрагментів, які в різний спосіб дотичні до міста. Першим таким твором є третя пісня, яку виконує Наталка. Примітним у цій пісні є те, що Іван Котляревський величає Полтаву славним містом «Видно шляхи полтавської і славу Полтаву», а також іде мова про класовий поділ у місті.

*Ти в жупанах і письменний, і рівня з панами,
Як же можеш ти дружитись з простими дівками?
Єсть багацько городянок, вибирай любую;
Ти пан возний – тобі треба не мене, сільськую.²⁷*

Дотичною до міста є вже згадувана пісня №6 возного Тетерваковського «Всякому городу нрав і права», проте в цій інтерпретації пісні Григорія Савича, проте Сквородинського в ній хіба що перші пару строф та сатиричний тон, загалом так звану інтерпретацію можна цілком вважати новим самобутнім твором. У цьому вірші ми вже не зустрінемо рятівної філософії про чистоту совісті, навпаки Котляревський завершує пісню риторичним запитанням «Хто ж єсть на світі, щоб був без гріха?» Головною ідеєю твору є змалювання соціальної нерівності, на ній автор акцентує свою найбільшу увагу. Знову ж таки, якщо у Сквороди присутні представники різних верств міського населення, часом персоналізовані за рахунок присвоєних їм імен, то у Котляревського персонажі є безликими, узагальненими. Автор здебільшого послуговується означеним займенником «всякий». Цікавим елементом у вірші є алегоричне зображення соціальної нерівності за допомогою тваринного харчового ланцюга. Цілком імовірно, що такі алегоричні образи мали своїм підґрунтям байки Сквороди.

Лев роздираєть там волка в куски,

²⁷ Котляревський І. Наталка Полтавка ; Москаль-чарівник: п'єси...

*Тут же волк цапа скубе за виски;
Цап в огороді капусту псує: | (2)
Всякий з другого бере за своє. |²⁸*

Як ми спостерігаємо із цього уривка, у пісні немає жертви апріорі, адже навіть безпомічний перед вовком цап аби нашкодити йде в город гризти капусту. З цього можна зробити висновки, що Іван Котляревський акцентує свою увагу не так на соціальній нерівності, як більше на захланності та зіпсутості самих людей, адже читаємо далі «Всякий, хто вище, то нижчого гне», тобто кожен принижений самостверджується за рахунок іншого і зриває свою злість на слабшому від себе. Не виключено, що таке гіперболізування суспільних вад було потрібно для кращого змалювання сутності персонажа опери.

Для батька української літератури Полтава залишалась місцем козацької слави, тому в опері він не раз характеризує її саме як славне місто. У пісні №18 «Ворскло річка невеличка...» автор ностальгує за козацькою минувиною і згадує битву під Ворсклою. Не обійшлося у цій пісні і вихвалень для царя, адже все таки в умовах цензури твір повністю малоросійський могли і не допустити.

*Козаченьки
З москалями
Потішились
Над врагами,
Добре бившись за Полтаву
Всій Росії в вічну славу!²⁹*

Справедливим буде зазначити, що не сам город відіграв ключову роль у п'єсі, а його жителі – полтавці. Головна героїня Наталка є Полтавкою з великої літери. Котляревський всіляко перелічує хороші риси дівчини «Дівка проста, не спесива...», ще й з козацького роду. Він вбачає в полтавцях людей праведних, які тримаються традицій і покладаються на Бога. Полтавці різко контрастують на фоні «всяких» про яких писав Котляревський у пісні Возного, в цьому проявляється його патріотизм та любов до свого міста.

Нехай злії одні плачуть,

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

*Бо недобре замишляють;
А полтавці добрі скачуть,
Не на зло другим гуляють.³⁰*

2.3. Пекло в «Енеїді» як картина міста ХІХ століття

Епічну бурлескно-травестійну поему «Енеїда» Івана Котляревського не раз називають справжньою енциклопедією українства. Окрім традицій, вірувань, обрядів, автор змальовує детально навіть побут. Не дарма кажуть, що за цим твором можна скласти товстий кулінарний збірник, адже автор розписав навіть раціон наших предків. Загалом «Енеїда» це результат титанічної праці Котляревського в першу чергу як фольклориста.

Пекло як одна з найосновніших частин «Енеїди» стало в певному розумінні енциклопедією різних соціальних верств. Саме в цій частині автор розписав соціальну різношерстність та охарактеризував кожен клас. Більшість пекельних грішників є представниками саме міського населення, тому пекло «Енеїди» можна вважати репрезентатом урбансоціології ХІХ століття. Загалом пекло «Енеїди» по своїй специфіці буде нагадувати чимось пісню «Всякому городу нрав і права» Сковороди більше, ніж її інтерпретація у п'єсі «Наталка Полтавка», бо в ньому Котляревський зображує представників суспільства та викриває їхні вади.

Першими у пеклі зустрічаємо панів, що мучили звичайних людей. За це їх Котляревський поставив виконувати мужицьку роботу. Також багаті, але скупі, брехуни, та пани-перелюбники, також згадувались і їм надавались жорсткіші муки.

*Панів за те там мордовали
І жарили зо всіх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів.³¹*

Знаходимо у Котляревського і цехмістрів, і ратманів (виборні до ратуші), і бургомістрів, тобто типових представників міського чиновництва. Їх разом із

³⁰ Там само.

³¹ Котляревський І. Енеїда: Поема / коментар уклав О.Ставицький. – К., 1989.

суддями, підсудками та писарями, автор висміює за хабарництво. Звернув увагу полтавчанин і на проблеми у релігійній сфері, яка по-сумісництву була також і сферою освіти.

*І всі розумні філозопи,
Що в світі вчились мудровать;
Ченці, попи і крутопопи,
Мирян щоб знали научать;
Щоб не ганялись за гривнями,
Щоб не возились з попадями,
Та знали церков щоб одну;
Ксьондзи до баб щоб не іржали,
А мудрі звід щоб не знімали –
Були в огні на самім дну.³²*

Не оминув Іван Котляревський також і сферу торгівлі. Вкотре акцентується увага на недобросовісності самих крамарів. Згадуються усі представники цієї справи: купці, перекупки, шмаровози (ті, що чистили вози), жиди, міняйли, шинкарі, крамарі.

*Шевці, кравці і ковалі;
Цехи: різницький, коновальський,
Кушнірський, ткацький, шаповальський
Кипіли в пеклі всі в смолі.³³*

Згадано також і представників низу, тобто тих кого цурались навіть бідні селяни, люди, які вже давно перейшли всякі межі.

*Пливоди і волоцюги,
Всі зводники і всі плути;
Ярижники і всі п'янюги,¹
Обманціки і всі моти,
Всі ворожбити, чародії,
Всі гайдамаки, всі злодії.³⁴*

До них також Котляревський відніс також і мандрьоху, хльорок і діптянок, які заробляли своїм тілом, підняв автор і проблему «зводниць» себто ті жінок, які займались пошуками коханок і не раз обдурювали «наїваних» дівчат, пропонуючи їм роботу. Також пише він і про панянок-утриманок, які зумисне шукали багатих паничів, а потім зживали їх зі світу, щоб заволодіти майном.

³² Там само.

³³ Там само.

³⁴ Там само.

Чи можна сказати, що зображенням різних представників міщанства у пеклі, Котляревський хотів показати, що для нього місто – це уособлення пекла? Без сумніву, більшість дослідників урбаністичної тематики схилитиметься до цієї думки. Проте у своєму нечисленному доробку Котляревський прославляв полтавців та їхню натуру, славне місто Полтаву та його подвиги. Зважаючи на це, я більш схильна до думки, що попри свій патріотизм та любов до міста, письменник помічав та аналізував його вади.

РОЗДІЛ 3.

МІСТА КРІЗЬ ПРИЗМУ ВІРШІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

3.1. Топоси міста у творчості Тараса Шевченка

Творчість Тараса часто асоціюють із українським селом, культурою та природою. Частково у цьому є сенс, адже мирне життя на селі із сім'єю було мрією поета, або ж нереалізованим гештальтом з дитинства, адже він рано залишився сиротою. Тим не менш, більша частина життя Шевченка була пов'язана із містом, і то не звичайним повітовим містечком, а з найвеличнішим на той город імперії – Санкт-Петербургом.

Пошуком та висвітленням топосів міста у творчості Шевченка активно займається Д. Боклах, який випустив низку статей на цю тематику, а також В. Левицький, Ю. Горова, В. Дмитренко, І. Приліпко, Ю. Барабаш. Загалом, урбаністичні мотиви у поетичній творчості Шевченка є найбільш опрацьовані та проаналізовані у літературознавстві, порівняно із творчістю інших представлених авторів.

Д. Боклах вважає, що твори Шевченка, в яких простежується міська тематика можна розділити на три типи. До першого типу автор відносить твори, де моделювання міста є обмеженим, застосовуючи до них термін точковий топос міста. Виводить Боклах цей термін із висновків Ю. Лотмана, який зазначав, що часопросторові координати художньої моделі урбаністичного світу, які утворюють топос міста, можуть бути точковими, лінеарними та об'ємними. «Точковий топос має закриту організацію і вживається в тексті як окремий топонім без істотного розгортання [...] характерний для поезії, де автор, уживаючи певні топоніми, не вдається до деталізації їхньої структури, але вони відчутно несуть ідейно-тематичний, смисловий аспекти відтворення»³⁵. Тобто, по-факту, це твори, де місто є лише місцем дії і не є

³⁵ Боклах Д. Структурно-функціональний контекст художнього світу топосу міста у творах Т.Шевченка: проєкції і рефлексії урбанізму – Wloclawek, Poland: Izdevnieciba "Baltija Publishing", 2020. – (Collective monograph. Scientific achievements of European countries in the field of philological research). – С.54.

детально описане, часом може бути використане символічно. До таких можна віднести поеми «Гайдамаки», «Варнак», поему-містерію «Великий льох», «Три ворони», «Якось-то йдучи уночі», «Кума моя і я», переспів «Слова о Полку Ігоревім», «Плач Ярославни», «Іржавець» та інші, де міста згадуються або лише як топоніми, або ж подається ще коротка пейзажна замальовка міст.

До другого типу Д. Боклах відносить твори, де буттєвий світ міста деталізується як «семіотичний конструкт тексту, який втілюється в лінійному та об'ємному топології»³⁶. Лінійний топос, за визначенням Д. Боклаха, «заданий у координатах розвитку подій, де герой входить у дію в певних локусах із докладним відтворенням предметно-атрибутивного світу міста»³⁷. До таких творів можна віднести поеми «Марія», «Сон» («У всякого своя доля...»), поезія «У Вільні, городі преславнім».

Третім типом, за версією Д. Боклаха є твори винятково у лінійному топосі, де часопросторовий континуум міської атрибутики є фрагментарним. До них належать повісті «Княгиня», «Музикант», «Прогулка с удовольствием и не без морали».

3.2. Образ Чигрина як міста козацької слави

У поемі «Гайдамаки» згадано одразу декілька міст, зокрема уже у пролозі автор згадує біблійне місто Вавилон. Перелічено низку українських міст, де відбувались битви у розділі «Червоний бенкет».

*Горить Сміла, Сміляниця
Кров'ю підпливає.
Горить Корсунь, горить Канів,
Чигирин, Черкаси;
Чорним шляхом запалало,
І кров полилася
Аж у Волинь.³⁸*

Виділяє цей фрагмент і В. Левицький, зазначаючи: «Цей твір постає

³⁶ Боклах Д. Міський текст творів Т. Шевченка як домінуючий аспект розкриття топосу міста//Прикарпатський вісник Наукового товариства імені Т. Шевченка Слово. – № 4(40) –2017, 3(47) –2018.- С.64.

³⁷ Боклах Д. Структурно-функціональний контекст художнього світу топосу міста ... – С.54.

³⁸ Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т.–К., 2003.–Т. 1: Поезія 1837-1847.–С. 128-190. Далі цитуватиму твори із цього джерела за зразком [1,с.128-190].

хронікою, в якій поєднано “мікронаративи” українських міст і містечок. З окремих урбаністичних локусів, істотних для перебігу визвольного руху, складається цілісний епічний образ України»³⁹. Важливим для аналізу є також уривок із розділу «Свято в Чигирині», адже в ньому ліричний герой подає свій опис щодо стану міста Чигирин на момент життя автора.

*Гетьмани, гетьмани, якби то ви встали,
Встали, подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували!
Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн. [1,с.128-190].*

Згадується Чигирин також і в поемі «Княжна», разом із жіночим монастирем. В альбомі Шевченка є також і малюнок цього монастиря.

*Блукаючи по Україні,
Прибивсь яюсь і в Чигирин,
І в монастир отой дівочий,
Що за пісками на болоті
У лозах самотний стоїть. [2,с.24-34].*

Також згадується Чигирин у вірші «Хустина», де автор змальовує період козаччини і саме місто зображено центром з якого йдуть вказівки збиратись на битву, використовує автор в цьому уривку і гіперболізацію, адже пише, що дзвони з Чигирина було чути по всій Україні.

*Дождалися... з Чигирина
По всій славній Україні
Заревли великі дзвони,
Щоб сіддали хлопці коні,
Щоб мечі-шаблі гострили
Та збирались на веселля,
На веселе погуляння,
На кроваве залицяння. [2,с.56-157].*

Аналогічний мотив є і у вірші «У неділеньку у святую...».

*У славному-преславному
Місті в Чигирині
Задзвонили в усі дзвони,
З гармати стріляли,
Превелебную громаду*

³⁹ Левицький В. Наснага та моторошність “іного краю”: урбанізм у літературних творах Тараса Шевченка // Слово і Час. – 2015. – №3. – С.31.

Докупи скликали. [6,с.128-190].

Міркування над долею Чигрина є і у вірші «Чигрине, Чигрине». Загалом, це все та ж ностальгія за козацькою минувиною. Автор персоналізує місто і якщо раніше воно було військовим центром і гуло дзвонами, то зараз воно навпаки заснуло, а разом із ним козацька слава. Цікавим у вірші мені видався рядок, де автор посилаючись на стан міста вже у ХІХ столітті пише, що воно повите жидовою. І дійсно, адже після того як Чигирин став повітовим містечком російської імперії, то там активно почалась розвиватись торгівля, стали проводитись ярмарки.

*Чигрине, Чигрине,
Мій друже єдиний,
Проснав єси степи, ліси
І всю Україну.
Спи ж, повитий жидовою,
Поки сонце встане,
Поки тії недолітки
Підростуть, гетьмани. [1,с.254-256].*

Згадується це місто у віршах «Заступила чорна хмара та білу хмару», «Великий льох», «Три лірники», в останньому окрім Чигирина фігурують ще Київ та Париж.

3.3. Святе місто у творах Кобзаря

Місто Київ також часто стає місцем дії у вторах Шевченка. Згадує він його у поемах «Наймичка», «Відьма», «Княжна», «Петрусь», «Невольник», «Царі», «Сотник», віршах «Сон» («Гори мої високії...»), «Варнак», «Титарівна», «П.С.», «Ой, крикнули сірії гуси в яру на ставу...», «Марина». Здебільшого у поезії Шевченка місто Київ постає в першу чергу паломницьким центром людей, справжньою Меккою для українських християн, він часто називає його святим.

*А батько, мати турбувались,
На прощу в Київ повезли.
Святими травами поїли,
І все-таки не помогли! [2,с.88-93].
А сама на прощу в Київ,*

*В черниці пішла. [2,с.187].
Поїду в Київ, помолюся.
Молитва, може, прожене
Диявола... О! мій Петрусю! [2,с.214-219].
Одужала Яриночка,
Ідуть люде в Київ
Та в Почаїв помолитись,
І вона йде з ними. [2,с.286-302].*

Опис святого Києва знаходимо у вірші «Варнак». Цей браз святого міста також можна вважати частково гіперболізованим, як і Чигирин був символом козацької сили, так Київ став символом святості у творах Шевченка.

*З Броварського лісу,
Щоб зарізаться. Дивлюся,
Мов на небі висить
Святий Київ наш великий.
Святим дивом сяють
Храми божі, ніби з самим*

*Богом розмовляють,
Дивлюся я, а сам млію.
Тихо задзвонили
У Києві, мов на небі...
О боже мій милий! [2,с.72-76].*

3.4. Місто Петербург як осередок царизму

Не оминув своїм Шевченко своїм поетичним талантом і Петербург. Власне, це місто у точковому топосі міста є найменш символічним та найбільш реальним, до прикладу у творі «Якось-то ідучи вночі» автор змальовує прогулянку Петербургом, розмірковуючи над історією міста.

*Міркую сам-таки з собою:
– Якби то, – думаю, – якби
Не похилилися раби...
То не стояло б над Невою
Оцих осквернених палат! [2,с.367].*

Царів автор порівнює із псарями, а також говорить про «доїжджачих», тобто тих, хто по-факту і складав більшу частину населення цього новоствореного міста. Саме місто зображене як містичне, наповнене нечистю, про що свідчить реакція героя на побачене марево. До слова, він не даремно перелякався ліхтарів воріт, адже насправді йдеться про Невські ворота, які розташовані на березі Ниви навпроти Петропавлівської фортеці, «апостольськими» їх називає Шевченко у творі тому, що через ці ворота вивозили засуджених до страти чи заслання в'язнів, яких автор не раз у своїх творах називав «апостолами», «спроборниками святої волі».

*Отак-то я собі вночі,
Понад Невою ідучи,
Гарненько думав. І не бачу,
Що з того боку, мов із ями,
Очима лупа кошеня.
А то два ліхтаря горять
Коло апостольської брами.
Я схаменувся, осінивсь
Святим хрестом і тричі плюнув
Та й знову думать заходивсь
Про те ж таки, що й перше думав.
[1,с.128-190].*

У вірші «Кума моя і я» поет називає місто «Петропольським лабіринтом». «Прикметно, що, моделюючи екзотичне місто, поет схильний очуднювати реальні локуси. На думку В. Скуратівського, російські поети Срібного віку запозичили із Шевченкового вірша “Кума моя і я...” принципи стилізації Петербурга під “Петрополіський лабіринт”»⁴⁰.

Неможливо оминати увагою і один із найбільш урбаністичних поетичних творів Шевченка, а саме Сон («У всякого своя доля...»). Ще за життя поета твір набув великого резонансу, поширювався у рукописних списках, під час допитів імперські слідчі називали його «самое наглое сочинение Шевченко», а все через сатиру над царем та царицею, а разом із тим найвеличнішого міста імперії. Вже перше враження від міста є дуже негативним, автор з відразою наголошує на тому, що Петербург побудовано на болоті, тим не менш далі автор не заперечує, що з «калюжі» все таки зробилось диво.

*У долині, мов у ямі,
На багнищі город мріє;
Над ним хмарою чорніє
Туман тяжкий... Долітаю –
То город безкрайї.
Чи то турецький,
Чи то німецький,
А може, те, що й московський.
Церкви, та палати,
Та пани пузаті,
І ні однісінької хати. [1,с.265-278*

Автор наголошує на тому, що місто, яке будоване по всім тогочасним тенденціям, немає свого національного обличчя, з архітектури там все розраховану на знать, тому в місці ти можеш бути або «пузатим паном» або ж

⁴⁰ Левицький В. Наснага та моторошність “іного краю”: урбанізм у літературних творах ... – С.33.

його слугою. Змальовує Шевченко і архітектуру міста, «твердиня і дзвіниця» це Петропавловська фортеця й Петропавловський собор. Фортеця, яку збудував Петро I для оборони столиці від шведів, незабаром стала в'язницею для найнебезпечніших політичних ворогів царату. Собор був усипальною російських імператорів.

*Там ніч, як день. Дивлюся:
Палати, палати
Понад тихою рікою;
А берег ушитий
Увесь каменем. Дивуюсь,
Мов несамовитий!
Як-то воно зробилося
З калюжі такої*

*Таке диво?.. Отут крові
Пролито людської –
І без ножа. По тім боці
Твердиня й дзвіниця,
Мов та швайка загострена,
Аж чудно дивиться.
І дзигарі теленькають.
[1,с.265-278].*

В творі можемо простежити дихотомію село-місто, адже автор зазначає, що його спокійне життя в селі з сім'єю є справжнім раєм на противагу міському насиченому життю. В цьому можемо простежити і певні посилення на Сковороду та його ідеї щасливого і спокійного життя, окрім цього Шевченко також використовує епіграф із Євангелії. Вважається також, що й перші рядки комедії «У всякого своя доля і свій шлях широкий» є інтерпретацією пісні Сковороди «Всякому городу нрав і права», як загалом мотив висвітлення соціальних вад через конкретні обставини і події імперської дійсності за часів Миколи I. Такими конкретними подіями у тексті можна вважати сцену «генерального мордобитія»⁴¹ яка ілюструє увесь принцип існування самодержавства.

*До найстаршого... та в пику
Його як затопить!..
Облизався неборака;
Та меншого в пузо –
Аж загуло!.. А той собі
Ще меншого туза
Межи плечі; той меншого,
А менший малого,
А той дрібних, а дрібнота
Уже за порогом
Як кинеться по улицах,
Та й давай місити*

⁴¹ Франко І. Темне царство // Франко І. Повне зібрання творів: У 50 т. – К., 1980. –Т. 26. – С. 148.

*Недобитків православних,
А ті голосити;
Та верещать; та як ревнуть:
«Гуля наші батюшка, гуля!
Ура!.. ура!.. ура! а-а-а...»
[1,с.265-278].*

У завершальній частині твору, Шевченко змальовує розпад самодержавства якраз в такому ж порядку, коли від несправедливих докорів і крику порозбігалась усі придворні та попровалувались під землю «москалики» від царя не залишилось по-факту нічого, адже все його царювання трималось лише на підлабузниках. Знаходимо ми в творі й інші соціальні картини міського життя, а саме опис убогих, які йдуть до праці, вояк, канцеляристів, які деруть гроші з людей та повій.

*Уже вбогі ворушились,
На труд поспішали,
І москалі на розпуттях
Уже моштрувались.
Покрай улиць поспішали
Заспані дівчата,
Та не з дому, а додому!
Посилала мати
На цілу ніч працювати,
На хліб заробляти.
А я стою, похилившись,
Думаю, гадаю,
Як то тяжко той насущний*

*Люди заробляють.
От і братія сипнула
У сенат писати,
Та підписувать, та драти
І з батька і брата.
А меж ними і землячки
Де-де проглядають.
По-московській так і ріжуть,
Сміються та лають
Батьків своїх, що змалечку
Цвенькать не навчили
По-німецькій – а то тепер
І кисни в чорних! [1,с.265-278].*

З погляду українського менталітету сцена із повіями є справжнім символом розпусти, адже в селах дівчину, яка народжувала поза шлюбом могли вигнати з дому, з села (подібна сцена зображена у поемі «Катерина»), проте тут ми бачимо, що мати сама послала дочку на таку роботу. Пише Шевченко і про земляків, яких батьки навчили «по-московськи», щоб ті мали роботу, а в результаті діти їх ще й проклинають, що не отримали ще краще освіти.

Попри це жахливе зображення міських картин, не варто все таки записувати Шевченка в антиурбаністи, як це активно роблять зі Сковородою. В. Фоменко пише, що не варто абсолютно приписувати усі думки ліричного героя Шевченкові «чия злитність з наратором комедії «Сон» припустима лише при врахуванні

«різноістотності» Шевченка-автора й Шевченка-петербуржця, про якого ми, на жаль, не так уже й багато знаємо»⁴². Авторка також зазначає, що в передчутті кінця заслання Шевченко думав не лише про Україну, а й про Петербург, який довгий час був йому домом, він і під час заслання не переставав бути городянином. На думку, В. Фоменко саме «поетова в Петербурзі ностальгія [...] й спричинила народження образу України в поета, котрий першим серед одномовних колег проголосив кровний зв'язок свого хисту й життя з історичною її долею»⁴³.

⁴² Фоменко В. Петербург М. Гоголя та Т. Шевченка. Художня і ментальна рецепції// Література. Фольклор. Проблеми поетики : зб. наук. праць – Київ, 2007. – Вип. 26. – С.16.

⁴³ Там само.

РОЗДІЛ 4. ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ ТА КРИТИКА МІСТА

4.1. «Хутірська філософія» Пантелеймона Куліша

Пантелеймон Куліш широко розвинув дихотомію село-місто у своїх публіцистичних творах «Листи з хутора», ідеї, висвітлені у цих листах, науковці охрестили «хутірською філософією». Загалом листи з хутора – це п'ять листів адресованих «добродію», який є уособленням міського населення. Власне в цих текстах Куліш вивіщує хутірське життя над «городським» та цивілізованим. Він вважає, що попри, науковий поступ містян, вони втратили істинні орієнтири та цінності, він пише: *«Болить у них серце, у тих письмених і друкованих городян, що ми наук їх словесности писаної не знаємо: а проте сі добродії ї забули, що на одну сотню років по н'ять раз вони од старої науки ї словесности одцурувались, і сами не знають, якої віри і якого смаку будуть перед смертю»*⁴⁴. Якраз в цих листах Куліша найкраще виявляється дихотомія село-місто через протиставлення культура-цивілізація. Автор визнає те, що міста дійсно роблять поступ в плані цивілізованого життя, адже там не обов'язково заробляти собі на життя лише *«як навчились на варязькій, чи на листовській, або на польській панцині за плугом добре ходити»*⁴⁵, а можна освоювати нові професії, які не вимагають фізичної сили. Проте він не визнає методів освіти, а тим паче освітньої політики, апелюючи *«коли ви тільки городи знали освітою забезпечувати, а нам не дали волі, без городянського порядку, хоч найменшу школку по громадському розуму звести»*⁴⁶, тим самим міську науку вважаючи зазіханням на одвічні уставлені закони патріархального села, в яких вбачає істинність української культури. Читаємо у його праці: *«Не хочемо ми ніяких благ цивілізації, коли за сії блага наші діти не вмітнуть із нами, під нашу старість, розмовляти, коли вони нас, а ми їх, через їх велику освіту, не*

⁴⁴ Куліш П. Твори Пантелеймона Куліша – Львів: Просвіта, 1910.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само.

розумітимем!»⁴⁷.

«Хуторянство» як панацея у Куліша, було не схвально зустрінуте його прихильниками. До них належав й Іван Франко, який написав по цій темі статтю «Хуторна поезія П. А. Куліша» де зазначив, що не поділяє його поглядів, особливо його слів про те, що немає свідомої інтелігенції у містах. Франко пише: *«Та тільки ж бо сплячка та – лиш в уяві д. Куліша; тут, як і ніде й ніколи в світі, ані чудів, ані рук божих не потрібно, а тільки рук і розумів людських; города і села на Україні, спасибі богу, не сплять і здоровим зерном не оскуділи; ми бачимо там і таких сіячів українського зерна, котрі весь свій талант і всю свою силу віддали тільки тому сіянню і хоть пишучи на чужій, наприклад, московській мові, могли б швидко заробити собі і більше слави, і більше грошей, вони все-таки обіт положили собі писати тільки українським словом! Усього того немовби не знає д. Куліш і надіється на руку божу та на хутір, відзивається до всіх «во ім'я бога всеблагого». Ми зараз бачимо, що проповідь д. Куліша во ім'я бога всеблагого виходить зовсім така сама, як і всі проповіді, т. є. виходить зовсім не всеблагою»⁴⁸.* Я погоджуюсь із Франком, адже в більшості хутірна філософія, а за ним і затворництво і зациклення лише на традиціях значно гальмує поступ, тому Куліш помилився вставши на цей шлях. В. Фоменко, аналізуючи урбаністичні мотиви у творчості Куліша та зміну його філософії простежила їхній взаємозв'язок із обставинами, які оточували його. Фоменко В. пише, що Куліш не висловлював різких політичних поглядів чи критики в сторону царя, як це робив Шевченко, поки обіймав різні державні посади. До прикладу у Міністерстві державного майна чи в Міністерстві шляхів сполучення. Хороше працевлаштування дозволяло Кулішеві зручно себе почувати у Львові, Венеції, Відні, Флоренції, Парижі, Петербурзі, Києві. До слова, саме Київ письменник тривалий час вважав бажаним місцем для життя, а не хутір. Проте у 1883 році, після звільнення за пенсійним віком зі служби він оселився на хуторі Мотронівка. Своє життя там

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Франко І. Зібрання творів у 50-и томах. – К.: Наукова думка, 1980 р., Т. 26. – С. 161-165.

він називав «апостольським», бо основним заняттям на той час був переклад Біблії на українську мову.

4.2. Городські мотиви у творчості хуторянина

У поезії Куліша топос міста простежується у декількох аспектах. Так як і у Шевченка, часто простежується точковий топос, де міста виступають як місця дії, до прикладу поема «Великі проводи», де зображено «славний Гадяч» козацьких часів, чи екзотичні міста із переспіву «Дон Жуан», «Куліш у Пеклі». Також у Куліша є вірші, які відбивають погляди автора, його внутрішній стан. До прикладу вірш із мотивами колискової «Люлі-люлі», де ліричний герой ходить по городу «великому, великому». Як зауважує В. Пуліна у цьому творі «[...]ми знаходимо “байронічний” мотив самотності та неприкаяності співця в чужому йому сучасному світі, обтяженому цивілізацією»⁴⁹.

Чітко простежується у автора образ Москви, згадується вона у віршах «Стою один», «Національний ідеал», «До Шевченка», «До підкарпатних земляків», «До Мазепи, прочитавши його біографію». Частково цей образ виявляється у точковому топосі і є місцем дії, проте здебільшого автор Москву персоналізує, надаючи негативного забарвлення із політичним підтекстом

*Ой лелечко, мій дріб'язок убогий!
Москва 'б вас буде потирати руки;
Поставить очі проти вас, як роги;
Чого не знав дід, знатимуть унуки⁵⁰.
Оце ж блажен еси, коли за твій глагол,
За істину тебе лихі возненавидять, -
Коли й туман-Москва рече, що ти хахол,
Коли за подвиги твої тебе зобидять⁵¹*

Куліш, як і Котляревський чи Шевченко, часто зображує місто з історичної ретроспективи, і попри те, що часто називає ті міста «славними» в дусі козацької доби, настрої самих творів є відмінним. А. Гудима зазначає:

⁴⁹ Пуліна В. Естетичні позиції в культуротворчості Пантелеймона Куліша: дис. канд. філос. наук: 09.00.08; Чернігівський держ. педагогічний ун-т ім. Т.Шевченка. - Чернігів, 2007.

⁵⁰ Куліш П. Хуторна поезія. – Львів: Друк. т-ва ім. Шевченка, 1882. – С. 95.

⁵¹ Куліш П. Твори: В 2-х т. – Львів: «Просвіта», 1908. – Т. 1. – С. 373. Далі цитуватиму твори із цього джерела за зразком [С.373].

«Поетичні збірки авторських поезій П. Куліша створювалися протягом трьох десятиріч, що закономірно демонструє еволюцію поетичної думки П. Куліша. Після смерті Т. Шевченка, перебуваючи під його впливом і намагаючись вторувати Т. Шевченкові, П. Куліш створює першу збірку "Досвітки", в якій, однак, не знайшлося жодної згадки про Чигирин. Упродовж цих десятиріч П. Куліш активно переосмислював українську минувшину, передусім козаччину, а також шляхи розбудови майбутнього»⁵². Власне еволюцію його поглядів на козаччину можна об'єднати із еволюцією світогляду у хутірну філософію. Можна сказати, що Куліш будував свої погляди на антитезах, намагаючись виділятися та заперечуючи всі тенденційні течії того часу, а саме наслідування Шевченка та звернення до міста.

У вірші «Правдиве панування» Куліш розкриває свою «хутірську філософію» на дихотомії місто-село, простежуються у вірші мотиви втечі, які властиві творам Сковороди. Автор сатирично висміює людей, яким важливі матеріальна блага, апелюючи тим, що найважливішою цінністю є правда та чистота душі.

*Глянь-подивись, який в нас "пишний город",
І скільки в нім окраси дорогої!
Дихання нашого не труїть смород,
І деспот мислі не гніте живої.[С.427]*

Іван Франко у своїй рецензії до книги Куліша назвав його твори політичним памфлетом «віршована проповідь тих самих симпатій і антипатій Кулішевих»⁵³ і я цілком погоджуюсь із його словами. До таких творів відносимо і «Народный дом». Цей твір є знаковим тим, що події в ньому відбуваються у Львові, ідея твору полягає в тому аби виявити несправедливість в уряді.

*На майдані уві Львові
Бачу – кам'яниця
Проти сонця золотою
Надписсю блищить ся.[с.368]*

⁵² Гудима А. Навколочигиринські сенси в поезіях П. Куліша // Літературознавчі студії: Збірник наукових праць. – 2020. – №1(59). – С. 27.

⁵³ Франко І. Додаткові томи до зібрання творів у 50-и томах. – К.: Наукова думка, 2008 р., Т. 53. – С. 454-457.

Автор негативно також висловлюється про духовенство, яке не долучається до національного поступу. Подібні мотиви незадоволення присутні і в публіцистиці Куліша «Занедбана своїми церковними і мирськими панами рущина залишила багато свого самоцвіту в польській словесності і, прийнявши в себе доволі польщизни, перейшла під московське панування такою ж просторікою, якою була й під польським»⁵⁴.

*Чи того, що в Святоюрі
Ні про що не дбає.
На "хлібах духовних" салом
Товсто обростає? [с.368]*

Попри те, що точковий топос міста є притаманний поетичним творам Куліша, образи міста не часто відіграють у них ключову роль чи вражають своїми виявами. Не виключено, що справа тут не так в розвитку української урбаністики як в таланті до пошуку тем самого Куліша. Попри його великий вклад у розвиток української літератури, я схильна приставати до думок критиків поетичного доробку Куліша і цілком погодитись із Франком, який характеризував його поезію наступним чином: « *Талант великий, вірші, мов зі сталі ковані, з їх важких ритмів чути розмах могутих орлиних крил, та проте – яке ж убожество думки, яка безпомічність, яке жалюгідне крутіння в зачарованім колесі старечих ілюзій, безсильної, а часто прямо безпредметної ненависті й злоби!*»⁵⁵. Тим не менш, його «хутірська філософія» дала можливість краще проаналізувати вади міського життя.

⁵⁴ Куліш П. Хуторна поезія – Львів: Друк. т-ва ім. Шевченка, 1882. – С. 120.

⁵⁵ Франко І. Додаткові томи до зібрання творів у 50-и томах. ...Т 53. – С. 454-457.

РОЗДІЛ 5.

РІЗНОПЛАНОВІСТЬ УРБАНІСТИЧНИХ МОТИВІВ У ФРАНКА-ПОЕТА

Творчість Івана Франка припала на межу двох століть, а також на межу двох стилів: реалізму та модернізму. Франко як людина, чие життя більшою мірою проходило у різних містах, просто не міг оминати його стороною. Міська тематика стала невід'ємною частиною його творів. Він робив місто не просто місцем дії, а й справжнім дійовим персонажем, часом місто в його творах живе своїм життям. Попри те, що велику увагу урбаністичній тематиці у творчості Франка є приділено саме його великим прозовим творам, поезія залишилась неторкнутим полем для праці.

5.1. Топоніми у віршах, місто як місце дії

У багатьох віршах Івана Яковича місто виступає місцем дії, або ж якби назвав це Д. Боклах, у багатьох віршах Франка наявний точковий топос міста. До прикладу у вірші «Звірячий парламент» 1883 року місцем дії є Львів, а сам парламент зі звірів це своєрідна алегорична сатира на Львівських чиновників. Сам Франко назвав цей твір «Уривок політичної байки».

*Надоїло самовладно Львові панувати
Довелося volens nolens конституц'ю дати.⁵⁶*

У творі автор також натякає і на нечесні вибори, де голоси кандидатів не беруться до уваги. Виборців він змальовує наївними вівцями, які у вигляді своїх представників обрали вовків.

*Вівці, що найбільшу в краю представляли масу,
Вибрали Вовків послами, що прибігли «з лясу».
А лиш трьох зі свого роду. Посумніли Вівці:
«От бач, штука! Конституц'я із Вовками в спілці!» [2,с. 366-367]*

Політична байка так і не була опублікована Іваном Франком. Вперше її надрукував М. Возняк 1926 року у журналі «Глобус». Франко часто вдавався до подібних сатиричних замальовок громадських подій. Подібну замальовку

⁵⁶ Франко І.Я. Зібрання творів у 50-и томах. – К.: Наукова думка, 1976 р.–Т. 2.–С. 366 – 367. Далі цитуватиму із цього джерела за зразком [2,с. 366-367].

він сотворив і на редакцію газети «Слово», проте цього разу замість алегорії з тваринами, використав вигадані імена, що ілюстрували вади людей, на яких він робив цю пародію. Мова іде про «Думу про Маледикта Плосколоба», яку можна знайти в циклі «Із злоби дня». В примітках до 3 тому видання «Наукової думки» 1976 року, було зазначено, що реальних прототипів героїв цієї думи так і не вдалось розшифрувати. Проте зацікавив мене цей твір не так сатирою на громадське життя Галичини 70-80хх років, як більше сатирою на назву міста.

*Ой як стала по цілому світу велика біда,
Як не стало мирові християнському ні сюда ні туди,
То у славному місті Безпантелику
Збиралося лицарів буй-турів без ліку. [3, с. 228].]*

Містом Безпанталеку або ж дезорієнтованим містом є ніщо інше як Львів XIX ст.

У збірці «Давнє і нове» Іван Франко у розділі легенди опублікував «Два чуда святого Николая», місцем дії яких було місто Київ. У віршах він відтворив часи Київської Русі, і згадував міста величально, наслідуючи стиль билин. «Чудо з ковром»:

*В славнім місті Цареградї сталася пригода:
Проявив бог славне чудо для всього народа. [3, с. 219-223].*

«Чудо з утопленим хлопцем»:

*У Києві дзвони дзвонять, радість немалая,
Бо то празник, день святого отця Николая. [3, с. 219-223].*

Згадуються у творах Франко не лише українські міста. Пише він не раз про Відень і про Перемишль. До прикладу вірш «Перемишль, де Сян пливе зелений...» із другого жмутка «Зів'ялого листя».

5.2. Пейзажні замальовки міста

Окрім віршів, де міста є по-факту лише місцем дії, виділяються у Франка твори, де міста зображено більш детально, іншими словами міські пейзажні замальовки. І. Вихор також виділяла пейзажний міський топос серед поетичних топосів міста. «Специфіка предметно-просторової складової пейзажного

міського топосу полягає у тому, що основним об'єктом її зображення стає природно-ландшафтний елемент міського устрою, пейзажні картини міста, суттєвими елементами художньої організації яких є різноманітні форми поєднання таких семантичних величин як: пора року, добовий час, космічні об'єкти, природні стихії, природно-ландшафтні об'єкти рукотворного і нерукотворного походження, образи рослинного світу, образи тваринного світу»⁵⁷. Серед таких творів є вірш «Спомин» зі збірки «Давне і нове». У цьому творі зустріч двох колишніх закоханих відбувається на тлі міської замальовки. Місто видається задушливим автору та дуже шумним, але разом із тим завдяки цьому опису відчувається атмосфера літнього міського парку.

*Пріє в спеці Львів, неначе
Сіра бестія незвісна;
Шум його гуде, неначе
Колискова дивна пісня. [2, с. 187-188].*

Не менш атмосферою є замальовка міста у вірші «Ніч. Довкола тихо, мертво...» зі збірки «Із днів журби».

*Ніч. Довкола тихо, мертво.
Там в долині місто спить
у осінній млі холодній;
тільки глухо десь кипить
у далекім середмістю
спізнених фіакрів рух. [3, с. 44].*

Схожий образ міста простежується і у вірші «У темну ніч я містом тихо брив...», який поет так ніде і не опублікував, автограф цього вірша датується близько 1886 року і в оригіналі написаний польською мовою.

*У темну ніч я містом тихо брив
І в серці ніс своє таємне горе.
Кругом життя кипіло, наче море,
І блискіт ламп мене дразнив, тіснив.
Край мене шугали швидкій тіні
В театр, на бал, у клуб, в шинок, домів,
Фіакри гуркотали по камінні,
А в далі дзвін понуро щось гримів.
[2, с. 397].*

⁵⁷Вихор І. Поетичний топос міста та його тематичні різновиди // Нова педагогічна думка : науково-методичний журнал. – 2010. – № 3. – С. 68-71.

Ми можемо простежити, що обидва міські пейзажі є нічними, проте імовірно у них описуються різні міста. Адже одне «в долині спить» в таку пору, а інше бурлить життям, причому можна сказати «культурним» життям, театри, бали і шинки.

У вірші «Хрест Чигиринський» у збірці «Із днів моєї молодості» Франко оповідає про битву між Наливайком і поляками під Чигирином. Сам автор зазначає, що в основі твору не історичний факт, а поетичне оповідання, з яким він ознайомився ще коли вчився в Дрогобицькій гімназії. У творі автор використовує часове обрамлення. Спочатку він змальовує сучасний йому Чигирин:

*Гей, в місті Чигирині
Там церков – Спас святий,
В тій церкві хорониться,
Козацький хрест старий.[...]
Кроваве бойовище
Травою поросло;
Могили вкрили трупів,*

*Мов буря, все пройшло.
Козацькі й лядські сили
Розвіялись, мов прах, –
Не згубила лиш незгода,
В вражді ще Русь і лях.
[3, с. 324-328].*

А далі поет зображує місто часів козацької слави:

*Весна настала красна,
Зацвів пахучий крин;
Немов козак гулящий,
Прибрався Чигирин.*

*Мов дівчина в неділю,
Природа вбрана вся,
І наче щастя в серці,
Така її краса. [3, с. 324-328].*

Колоритні замальовки галицьких міст знаходимо і в українсько-руській студентській мандрівці літом 1884 року. Франко у передмові до твору зазначає, що ця мандрівка була якщо і не першою загалом, то точно першою свідомою та організованою спробою мандрівки, яку здійснила молодь: «Першу таку мандрівку без особливих приготувань відбула купка укінчених гімназистів літом 1883, і про неї реферував потім у студентському кружку у Львові один із її учасників Єронім Калитовський. Зацікавлення, збуджене його рефератом, дало привід до утворення студентського комітету для організації студентської

товариської мандрівки літом 1884 р.»⁵⁸ Франко також зазначив, що уклав віршовану хроніку як програму мандрівки, в «Вступних увагах» зазначив, що таких мандрівок по-факту було дві.

*Передвсім треба знать, що мандрівки аж дві –
Мала і велика – в сю пору:
Мала – в гори стрийські, велика ж, по ній –
В преславу Чорногору.
Обі потривають днів двадцять і п'ять
З Дрогобича до буковинських
Гір; хто хоче йти на обі, мусить взять
Щонайменше тридцять ринських. [3, с. 250-262].*

Почалась мандрівка із Дрогобича. Автор подає нам замальовку міста, називаючи його преславним. Також згадуються і деякі локальні споруди на кшталт касарень, шпиталю і гицлівки.

*Преславнеє місто Дрогобич – ади!
Готицький костел кафедральний,
Худий Юр на горі, і товстії жиди,
І шлях бориславський фатальний. [3, с. 250-262].*

У вірші «Дня 28 липня. З Дрогобича до Східниці.» знаходимо поетичний відгук про місто Борислав, яке не раз постає у Франковій прозі. Ось, що пише Франко про саме місто у передмові до збірки оповідань «Борислав. Картини з життя підгірського народу»: «[...]ні одно місце в цілій Галичині не представляє більшого поля для студій – не так поетичних, як більше соціальних. Ся де у нас, то певно в Бориславі найсильніше заступлена класа робітницька – а нужда, трата сил і здоров'я [...] Борислав, хоть достатчив нашому краєві цінного матеріалу для освітлення і про домашній ужиток і про вивіз за границю, стався між тим западнею, в котрій гине і пропадає наше щасливе Підгір'я, в котрій марнується без ліку здорових сил нашого народу. Борислав стався для нього осередком експлуатації у всіх можливих видах, почавши від тисяч жертв, що гинуть рік-річно в ямах, аж до тих тисяч, що вертають відтам з протраченою силою, фізичною та звихненою моральною підставою в серці, – що вертають

⁵⁸ Франко І. Давне й нове. – Львів: Наукове товариство ім. Тараса Шевченка, 1911. – (Друге побільшене видання збірки Мій "Ізмарагд") – С. 226.

передчасними старцями»⁵⁹. Власне у вірші картина Борислава виглядає ніяк не краще. Він сатирично називає його «поезії повним кутком», подаючи далі жахливі картини тогочасних реалій.

*Борислав, поезії повний куток!
Оглянуть не жалуйте ходу!
Що ріпників, ям, і жидів, жидівок,
І нужди, і бруду, і смроду! [Т.3, С. 250-262].*

Далі пише Іван Франко про відвідини Калуша 3 серпня «Залізниця свище! У Калуш помчить...» та Станіславова (тепер Івано-Франківськ) 4-5 серпня «Хоч з-польська зоветься, а все ж і тут Русь», проте більше як такого змалювання міст у віршах нема. Автор здебільшого згадує особистостей, які там мешкали, у Калуші згадує Рожнянського Гната, громадського діяча, який помер у молодому віці (39 років) якраз за рік перед студентською поїздкою (2-го червня 1883 року), тому одна зі строф більше є епітафією, а у Станіславові він пише про професора, фольклориста та українського лексикографа Євгена Желехівського.

Шостий день мандрівники провели у Коломиї. Із публікацією цього розділу у Франка виникли деякі труднощі «Розділ «Дня 6 серпня. Коломия» лукаві видавці 3-то тому в 1976 році пропустили, поставили тільки три крапки. Мабуть, не сподобалось, що в тексті (як і в Коломиї) багато жидів»⁶⁰.

*Вітай живописно розлога отсе
Над Прутом столиця Покуття!
Багато такого ще кров твою ссе,
Що варто покути і пруття!
Жиди тут панують, жидівська тьма
Йде звідси аж в раду держави!
Покуття в тім видно, що жид прижима
Християн по кутах попід лави.
[3, с. 250-262].*

5.3. Соціальна картина міського життя

5.3.1. «Жидівські мелодії»

⁵⁹ Франко І. Зібрання творів у 50-и томах... – Т. 14. – С. 275-276.

⁶⁰ Франко І. Додаткові томи до зібрання творів... – Т. 52. – С. 75-76.

Загалом проблема жидів у місті стосувалась не лише Коломиї. Єврейські райони було типовою реалією міста ХІХ століття, адже вони представляли різні верстви міського населення, до прикладу купців, лихварів, шинкарів і т. д. М. Гнатюк пише: «В українській літературі немає письменника, який би так багато працював над темою єврейства, як І. Франко. Цей факт можна пояснювати передусім тим, що І. Франко з дитинства жив серед єврейської людності, спілкувався з освіченими євреями і під час навчання у гімназії та університеті, врешті мав у єврейському інтелектуальному середовищі Відня, Львова, Дрогобича, інших міст Галичини та Європи добрих приятелів і друзів»⁶¹. В плані поезії образ євреїв у місті можна простежити у віршах із циклу «Жидівські мелодії». Вже у першому вірші цього циклу «Самбатіон» можна прослідкувати перші образи євреїв у містах. Сам Франко виникнення цього твору, а також наступного вірша «Пір'я» пов'язує із своїми фольклорними розвідками. Він згадує про відомі жидівські погроми у 1881 році, які прокотилися Україною та спричинили занепокоєння євреїв на Підгір'ю. Народні співаки із єврейського осередку з гумором підійшли до цієї тривоги та переспівали її, наслідуючи мотиви давніх псалмів. Франко згадує, що йому вдалось почути декілька таких пісень і оповідань і якраз найбільше йому прийшлась до душі інтерпретація казки про кипуче море Самбатіон, яка була складена з використанням єврейського місцевого жаргону, із повторюваною строфою-зверненням до пір'я з понищених жидівських перин. Йому не вдалось записати цю пісню в оригінальному варіанті від співаків, тому він вирішив її перезложити на свій манір. В цій пісні є переспівана легенда про царя Давида, який приїхав заступитись за кривджений свій народ. Коли він ступив однією ногою, то земля затряслась і царі-кривдники просили не ступати його ще другою. Це власне контекст за його стають зрозумілими рядки про село та місто, які стали завершальною мораллю цього вірша.

Нещасне село те і місто,

⁶¹ Гнатюк М. «Ми не є антисемітами. Говоримо се явно й одверто». Іван Франко і галицьке єврейство». Газета «День». Код доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/mi-ne-ie-antisemitami-govorimo-se-yavno-y-odverto>.

*Де в муках, в пониженню жид, –
І горе землі тій, як стане на неї
Обома ногами Давид.⁶²*

Франко загалом переосмислив образ євреїв у літературі, він не виключав того, що серед них трапляються такі, що чинять багато шкоди, наживаючись на бідному селянстві, проте закликає до того, що жодна етнічна група не має бути принижена чи переслідувана. Вірш «Пір'я» за своїм настроєм є більш ліричними, ніж попередній гумористичний переспів казки. Власне використання рефрену «О, пір'я з жидівських перин» буквально додає тексту невагомості, через викликані образи. Як на мене, то цей вірш викликає значно більший катарсис, бо апелює до нашого співчуття. Образ міста у цьому вірші – це місто-руїна. Цим Франко показує те, наскільки все таки міцно євреї укорінились в міську структуру населення, якщо після погрому все місто по-факту понищене.

*Весь город від краю до краю –
Руїна одна, плач один!
Гляди ж на тих варварів зграю,
О, пір'я з жидівських перин!⁶³*

Знову повертається до сатиричного тону Франко у вірші «У цадика». Його можна сміливо назвати віршем-гуморескою зі скритим глибоким підтекстом. У цьому творі Франко висвітлює одразу декілька складних моментів. По-перше, це таки нечесний гешефт у євреїв, але у вірші це не нажива на селянах та бідних, а вишукування зиску шляхом шкоди іншим загалом. Автор пише, про те, що подружня пара Елькуня і Малки довела до банкрутства своїх одноплемінників Берлів.

*Все хочеться думать про наше життя,
А що в нім було? Біганина
За крейцаром, здирство, ошука, брехня,
А щастя – ну, хоч би година! [Т.І, С. 224-227].*

По-друге, простежується духовний ріст головного героя, він усвідомлює, що зло, яке вони роблять і майно, нажите нечесним шляхом, може лише зашкодити дітям, за якими так печеться його жінка. Власне, на фоні цього росту

⁶² Іван Франко Мозаїка із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 томах. – Львів: Каменяр, 2001. – С. 434.

⁶³ Там само. С. 434.

з'являється ще одна проблема, а саме непорозуміння у відносинах. По-третє, на фоні сатирично змальованої сімейної драми, простежується також висвітлення дихотомії село-місто, що власне мотивує звернення до цього вірша із циклу.

*У хлопа в селі він до служби нанявсь.
«Не верну до міста, – говорить, –
Тут ліпше, бо лиш хлібороб заробля,
А кривди нікому не творить». [Т.1, С. 224-227].*

Тут власне можна простежити і Сковородинівські ідеї чистої совісті та спокійної праці у селі, замість метушливого і повного спокус міста. Простежуємо подібні мотиви переосмислення життя євреям та навернення на чесний шлях і в поетичних оповіданнях «По-людськи». З них для розвідки є цікавим вірш «Часто я відтак до Штенгля...» через те, що в ньому можна простежити вплив позитивних внутрішніх змін місцевого жида на місто. Штенгель, який фігурує у назві, розповідає про свого наставника на правдивий шлях Шая-Ляйбу. Жовква, Кристинополь (тепер Червоноград) та Рава (тепер Рава-Руська) є згаданими в цьому вірші.

*Не такий був Шая-Ляйб мій!
Сам він руки засукав
І шпиталь для бідних в Жовкві
Своїм коштом збудував.
Далі лазні дві жидівські:
В Кристинополі одну,
Другу в Раві, і в них мікви,
Все, що там потрібно... Ну,
Все добро так розділивши,
Припровадивши все в лад,
Думав в Жовкві при божниці
Яко габе умирать. [Т.1, С. 263-266].*

5.3.2. «Сучасний літопис»

Картини міського життя у вигляді новинної хроніки зобразив Франко у «Сучасному літописі 1884 року». З цих коротких сатиричних дописів можна скласти соціальну картину того часу. Найбільше власне міських мотивів простежується у розділах Червень та Май. До прикладу, пише Франко про випадок, що стався у Станіславові, де пастор посилаючись лише на диво, ледь не загубив людину.

8 червня
Ось у Станіславові pater хомів
Недужу лічити, нівроку,
Лічити чудесно, значить, без ліків,
Та й дав малинового соку.⁶⁴

Тема релігії є однією з магістральних в цих хроніках. Автор часто згадує про єзуїтів, василіан та бернардинів. Останнім автор приділяє особливу увагу, це пов'язано із тим, що у 1884 році Папа дозволив ордену бернардинів приймати до себе також українців-уніатів, яким ще не відкрили новий орден.

13 червня
А Рим ласкавіший. Щоб в повені зла
Ловить грішні душі русинів,
Дає – єзуїтська рука замала –
Ще й руських бернардинів.⁶⁵

Франко вбачав у цьому своєрідну зраду принципам, адже вступити в орден до католиків, означало перейти на їхню сторону. Для висвітлення цієї абсурдності, він згадує про легенду, пов'язану із Бернардинською криницею. Згідно народним переказам, під час облоги Львова Богданом Хмельницьким, бернардини відсікали голови українським міщанам та вкидали їхні тіла до криниці.

29 червня
Коли пам'ять його русини споминать
Будуть у бернардинській каплиці,
То що руські трупи на те повідять,
Ті – там, в бернардинській криниці?⁶⁶

Наявні у хроніці й інші строфи, які представляють міське життя. Ясна річ, що їх важко зрозуміти без знання контексту.

12 мая
У Львові, їй-богу, превесело жить!
Хто хоче, най вірить, не вірить.
«In polnischen Kreisen, – тут пароль звучить, –
Wird lustig drauf defraudiret».
26 мая
А що се у Львові? Вода чи пожар?
В поліції рух неспокійний!

⁶⁴ Франко І.Я. Додаткові томи до зібрання творів у 50-и томах... – С. 61-65.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само.

*Ох, ні, се знайшли у шевця каламар
І вітрять дух революційний.⁶⁷*

Фігурує у хроніках також місто Тернопіль. Так автор пише про дві резонансні події. Спершу про бунт, головною причиною якого стала відмова євреїв платити за вивіз нечистот. Та про вчительку, яку судили за те, що колола ученицю шпильками.

*19 червня
«Тернопільський бунт» перед судом стоїть.
Куди тернопільцям до бунту!
Поліція й тут і міх дре, і квичить, –
Ось вся її мудрість до шпунту.*

*23 червня
В Тернополі знов педагогії взір:
Дівчину колола шпильками
Учителька Зелінгер, жєницина-звір,
Та литеп між писательками.⁶⁸*

Опис страйкуючого міста можемо знайти у вірші, який вперше було надруковано вже по смерті Івана Франка. «Недаром сказано...» - це історія муляра Никифора, який став учасником страйку львівських робітників будівельних спеціальностей. Близько 5-ти тисяч робітників вимагали покращення умов, скорочення робочого дня та підвищення заробітної плати, що в результаті призвело до сутичок із військовими підрозділами.

*Одна юрба посунула, друга юрба
Стоїть, товпиться перед ратушем. У ній
Немов у хмарі клекотить, як здалека
Зближаєсь буря. Окрики, погрози, знай,
Вискакують і рвуться вгору дужче все,
Частіше, голосніше. Шниряють кругом
Агенти поліційні, тут намовою,
Там окриком утихомирюють людей.
Та годі. Страх минув, спокій минув,
Пропало те важке пригноблення, що всіх,
Мов сонна змора, натискало. Щось таке
В людей вступило, хто його зміркує що.
[3, с. 346-349].*

⁶⁷ Там само. С. 56-60.

⁶⁸ Там само. С. 61-65.

5.3.3. «Похвала Дрогобичу»

Дрогобич часто фігурує у творах Івана Франка, в тій місцевості минули його шкільні роки, тому й не дивно, що він написав цілу оду цьому місту, ясна річ, глибоко сатиричну. Проте, не так місто критикується у творі, як більше його жителі.

*Та й не скажу, щоб мало вни
О славу міста дбали:
Щоб в світі вславитись, чого
Вони не виробляли!
Свій храм готицький, що їм ще,*

*Мабуть, Ягайло ставив,
Рішили вкрить соломою,
Щоб вкрить себе вічною славов.
[2, с. 349-351].*

Критика не оминула і міських чиновників, про крадіжки, корупцію та потурання в'язням. Те, що викуп з-під варти коштував майже як мітла, означало, що бургомістр був дуже підкупною людиною, що власне призвело, до процвітання злочинності «*Де що різник, то розбійник...*».

*Їх бурмистр тож рахунки вмів
Робити безпримірні:
П'ятнадцять ринських за мітлу,
А тридцять за два свірні.
Їх кас'єр фізик крепкий був*

*І доказав довідно,
Що й з каси залізної міський гріш
Іцезнути може безслідно.
[2, с. 349-351].*

Жидівський квартал «*що звется Лан*» і був відділеним районом міста, порівнюється із львівською Зарваницею. Звертає свою увагу Франко у «Похвалі Дрогобича» і на тодішню інфраструктуру міста, і про міські будівлі .

*Твій Бориславський тракт – гай, гай,
Се восьме чудо світу, –
Здаєсь, що на нім ти болото зібрав
З ціліського повіту.*

*Твій тротуар, твій монастир,
Шпиталь твій – боже, боже, –
Назвати може їх мій спів,
Но описати не може! [2, с. 349-351].*

За життя Франка вірш так і не був опублікований. Виданий він був у 50-ти томнику творів Івана Франка, звісно ж причиною цього міг бути зміст самого вірша. Проте, не варто через це приписувати Франку антиурбанізм, як це не раз роблять зі Сковородою, адже так само як і Григорій Сковорода, він змальовував хиби міського життя, з метою їх виявлення та виправлення, що підтверджує його активна громадська та просвітницька діяльність.

*Тож радуйсь, Дрогобичу! Вже як мій спів
Тебе не приоздобить
І славним не зробить тебе на весь світ, –
То й чорт тебе славним не зробить! [2, с. 349-351].*

5.4. Місто в легендах

Окрему увагу потрібно приділити тим творах, де міста постають як вигадки. Таким творами є «Як болить голова..» із «Книги Кааф», «Указ проти голоду» із «Легенд» та «Цехмістер Купер'ян» із «Нових співомовок». Всі ці твори є різні за настроями, але їх об'єднує елемент нереальності (власне, не алегоричності як у «Звірячому парламенті»). У вірші «Як болить голова...» автор посилається на біблійну, чи то швидше апокрифічну легенду про Святого Матвія та пише про його прихід у город людоджерів.

*«Прийшов
Святий Матвій у город людоджерів.
А люди ті такі звичаї мали:
Не їли хліба, не пили води,
А тільки жерли тіло чоловіче*

*І кров пили. А хто чужий траплявся
У город їх, то тут його хапали
І, вивертівши очі, напували
Отруйним зіллям, і в тюрму саджали,
І клали їсти їм траву-отаву». [3, с. 171].*

Весь вірш це рефлексія автора на цю легенду. Наш ліричний герой, перебуваючи у в'язниці, порівнює себе із полоненим у місці людоджерів, пишучи : «У власнім серці: як я заблукався/ У город – будь ім'я його прокляте!».

«Указ проти голоду» – це утопія міського життя, якою міг уявляти її собі Іван Франко. У ній перський цар Паріс велить засудити на смерть «славетних магістрантів», якщо у їхньому місті помре хоча б один бідний від голоду. Власне такою вигадкою Франко змалював своє бачення мудрого та справедливого правління, а з іншого боку показав те, що лише страх смерті може змусити привілейовану верхівку подумати про ближнього.

*«Сей указ мій царський, строгий
Всяк у серце хай бере:
Де один у місті вбогий
З голоду віднині вмре,
Там я багача одного
Взять велю – чи круть, чи верть,*

*Голодом в тюрмі підземній
Заморю його на смерть».
І указ сей чудо справив:
Хоч як хліб подорожів,
Бідний все мав хліб і страви,
А багач не зубожів. [2, с. 229].*

Твір «Цехмістер Купер'ян» це історія про цехмістра, який відважно підняв патріотичних дух міщан під час облоги ляхів і спільними силами розбили вражу силу. Проте, разом із цим міщани зустрілись із більшою проблемою – не знали як віддячити цехмістру. Для вирішення цього питання було скликано спеціальну раду.

*А на площі чорна рада:
Взяли всі гадати,
Яку б тому Купер'яну
Нагороду дати? [3, с. 136-138].*

Цим текстом Франко акцентує увагу на не раз абсурдності міських урядників, та й менталітету людей загалом, які, по-перше, роблять проблему там де її немає, все бюрократизують, по-друге, не вміють шанувати та цінувати своїх героїв за життя, а вшановують їх лише посмертно.

*Поки він живий між нами,
То все нам завада –
То ж, панове цехмістрове,
Ось моя вам рада:
Зараз тут його убиймо,
На паль посадимо,
По смерті ж його оплачмо
І святим зробимо.*

*І насиплемо над тілом
Могилу високу,
Будем поминки справляти
Два рази до року».
«Славно! Славно! От так рада!»
Всі враз загукали,
А цехмістра Купер'яна
Навіть не питали. [3, с. 136-138].*

Місто відіграло ключову роль в житті Івана Франка, воно було його домом, в'язницею, спостерігало усі його злети та падіння, тому творчість письменника наскрізь перейнята урбаністичними мотивами. Класифікація урбаністичних мотивів у поезії І. Вихор лише частково змогла вмістити в себе різноплановість художніх виявів топосу міста у творах. Це пов'язано уз тим, що більшість дослідників пов'язують вивчення урбаністичних мотивів у літературі переважно із топонімією, назвами об'єктів архітектурної спадщини, районів, вуличок. Проте, значна кількість творів Франка присвячена саме соціальній складовій життя міста. Крізь призму творів Франка, ми можемо спостерігати живе місто, з його насущними потребами та проблемами.

ВИСНОВКИ

Головний парадокс урбанізму полягає в тому, що розвиток міст супроводжує людство упродовж усієї його історії, але вивчати цю тему та говорити про неї дослідники почали відносно недавно. Початок української урбаністики часто пов'язують із розвитком модернізму на українських теренах та асоціюють із індустріалізацією, розвитком міст, ростом кількості міського населення, тому урбаністичну поезію найчастіше уявляють собі як тексти пов'язані із міськими об'єктами і ці асоціації проєктують на урбаністику минулих століть. Для нас, постіндустріальних людей, місто стало в першу чергу матеріальним, фізичним: багатоповерхівками, розвагами, бізнес-центрами, промзонами, гілками транспортних сполучень. Ми більше тяжіємо до фізичної складової урбанізму. Проте у XIX столітті як такого звичного нам міста по-факту не було. Термін «урбаністична поезія» звучить надто сучасно для літератури, яка писалась в часи, коли місто нічим не відрізнялось від села: відсутня інфраструктура, поміж будинками кінні екіпажі, неавтоматизоване виробництво. Тим не менш, головне рішення щодо вирішення цієї проблеми полягає якраз в тому, що місто містить в собі три взаємопов'язані складові і якщо сучасне місто робить власне містом його фізична складова та наша ментальна (а саме самоусвідомлення себе міськими жителями), то основою міста XIX століття була якраз соціальна складова. В цей час місце робилось місто саме завдяки людським відносинам. Цехи, майстерні, ярмарки, крамарі, лихварі, чиновники – це все було виключно міським явищем, наявність людей, соціальної структури робила місто центром життя. Цим місто минулого відрізняється від міста сьогодення. Більшість дослідників ідуть хибним шляхом, вивчаючи поетичні тексти крізь призму сучасності, вони акцентують увагу на топонімах, будівлях чи різних локальних назвах, що по-факту дає зрозуміти зовнішню картину міста, але не дає змоги відчутти його характер та атмосферу.

Із опрацьованих творів Сковороди, Котляревського, а також Франка, я

дійшла до висновку, що є багато спільних рис у соціальній структурі міста, а також, що для українських міст притаманно мати схожі проблеми, які так і не вирішуються. Проблемні теми, підняті, у більшості текстів залишаються актуальними. На прикладі творчості цих п'ятьох авторів можна простежити еволюції топосу міста. Спершу була поширена тема барокового міста Сковороди та звернення до біблійних мотивів, які простежувались і у його наступників. Далі почався період ностальгії за минулим, в тексти повернулось багато топосів козацького славного города, які згодом витіснили образи сучасного автора міста. Часом деякі з мотивів в творах звучать як критика міста, але це здебільшого було спричинено загальним політичним становищем та роздробленістю. Автори говорять про місто, як про місце злочинів та несправедливості, тим не менш, вони намагаються диференціювати містян різної інших національностей. Як правило чиновниками і керуючою верхівкою загарбники з Москви чи з Варшави, свавілля в торгівлі як кліше присвоюють євреям, жертвою цієї бюрократії є звичайний хлоп. Тому до прикладу, у Котляревського ми зустріли такий парадокс, що начебто ніхто на світі не без гріха, як співає Возний, але в той же час полтавці «добрі та чесні».

Чим ближче до доби модернізму, тим збільшується різноманіття міських тем та віршових творів із їхніми виявами. Напрацювання Івана Франка представлені найбільшою кількістю міських поетичних текстів, і хоч прозова спадщина письменника є глибоко досліджена на предмет наявності в ній урбаністичних мотивів та топосів, то поетична залишається незораною нивою. Краще дослідженою є поетична творчість Шевченка, але і кількість його доробку є значно меншою, ніж у Франка.

Урбанізм. це явище, яке без сумніву культивувалось в українській поезії XIX ст. Століття еволюції міського топосу у поезії, дуже важко охопити лише однією роботою, тому я опрацювала доробок лише кількох магістральних письменників цього періоду, а багато поетичних творів залишилось на периферії. У зв'язку з цим, роботу можна вважати лише початком аналізу цієї проблематики, а не завершеним дослідженням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Барабаш Ю. Вибрані студії: Сковорода. Гоголь. Шевченко. – К.: Києво-Могилян. акад., 2006.
2. Бодасюк О. Урбаністична поезія Анатолія Дністрового// Коло : книгознавчий часопис. – 2015. – № 5.
3. Бойко Г. Топоніми в оповіданнях Івана Франка та на заняттях з української мови як іноземної// Теорія і практика викладання української мови як іноземної. – 2009. – №4.
4. Боклах Д. Генеза рецепції топосу міста у філософії та літературознавстві// Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія. – 2015. – №18.
5. Боклах Д. Метафізичний модус відтворення топосу міста: інтерпретація міського простору Петербурга в поемі «Сон» («У всякого своя доля...») Т. Шевченка// Вісник Харківського національного університету імені В. Каразіна. Серія «Філологія». – 2019. – №81.
6. Боклах Д. Міський текст творів Т. Шевченка як домінуючий аспект розкриття топосу міста//Прикарпатський вісник Наукового товариства імені Т. Шевченка Слово. – № 4(40) –2017, 3(47) –2018.
7. Боклах Д. Структурно-функціональний контекст художнього світу топосу міста у творах Т. Шевченка: проєкції і рефлексії урбанізму – Wloclawek, Poland: Izdevnieciba “Baltija Publishing”, 2020. – (Collective monograph. Scientific achievements of European countries in the field of philological research).
8. Боклах Д. Топос міста в поезії «У Вільні, городі преславнім» Т. Шевченка: синхронізація історичних подій і трагічних обставин життя у просторовому континуумі міста// Філологічні трактати. – 2017. – Том 9№2.
9. Боклах Д. Цивілізаційні типи локусів міста у творчості Т. Шевченка: поетика художньої організації локальних елементів топосу// Науковий журнал «Львівський філологічний часопис». – 2019. – №6.

10. Верменич Я. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. - К.: Інститут історії України НАН України, 2011.
11. Вихор І. Поетичний топос міста та його тематичні різновиди// Нова педагогічна думка : науково-методичний журнал. – 2010. – № 3.
12. Горова Ю. Топос Петербурга в контексті антиурбаністичного дискурсу романтизму // Київські полоністичні студії. – 2003. – Т. 5.
13. Григорій Сковорода. Повне зібрання творів: У 2-х т. – К., 1973. – Т. 1-2.
14. Гудима А. Навколочигиринські сенси в поезіях П. Куліша //Літературознавчі студії: Збірник наукових праць. – 2020. – №1(59).
15. **Гудченко З.** Архітектурні образи у творчості Тараса Шевченка// Народна творчість та етнологія. – 2013. – № 5.
16. Дуркалевич В. Образ міста в автобіографічному наративі Івана Франка// "Молодий вчений". – 2020. – №3.
17. Жук В. Полтава часів Івана Котляревського// Слов'янський збірник. – Полтава :Слов'янський клуб, 2006. – Вип. 5.
18. [Зеров М. Українське письменство ХІХ ст. Від Куліша до Винниченка: Лекції, нариси, статті - Дрогобич: Відродження, 2007.](#)
19. Ісіченко І., Архієпископ. Історія української літератури: епоха Бароко(ХVІІ-ХVІІІст.). Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів – Львів: Святогорець, 2011.
20. Калантаєвська Г. Українська література ХІХ століття : навчальний посібник – Суми : Сумський державний університет, 2016.
21. Калиняк М. Урбаністична топоніміка франкової прози: трансформація реального топосу в художній// Українське літературознавство. - 2014. - Вип. 78.
22. Котляревський І. Енеїда: Поема/ І. Котляревський; коментар уклад О. Ставицький. – К., 1989.
23. Котляревський І. Наталка Полтавка; Москаль-чарівник: п'єси. – Харків: Фоліо, 2014.
24. Куліш П. Хуторна поезія [Електронний ресурс]. – Львів., 1882. – Режим

доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0012405>.

25. Куліш П. Дзьвін. Староруські думи й сьпіви [Електронний ресурс]. – Женева, 1893. – Режим доступу: <http://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=9988>.
26. Куліш П. Досвітки. Думи и поеми [Електронний ресурс]. – К., 1876. – 256 с. – Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001587>.
27. Куліш П. Твори: В 2-х т. – Львів: «Просвіта», 1908. – Т. 1.
28. Лановюк В. Еволюція образу села в українській художній літературі// Сторінки історії: Збірник наукових праць. – 2020. – №51.
29. Левицький В. Наснага та моторошність “іного краю”: урбанізм у літературних творах Тараса Шевченка // Слово і Час. – 2015. – №3.
30. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Т.2 / Авт.-уклад. Ю. Ковалів. – К: ВЦ «Академія», 2007.
31. Матковська І. Образ Києва у «Слові о полку Ігоревім»// Образ міста в контексті історії, філософії, культури: Києвознавчі читання. – К., 2005.
32. Мирний Панас. Зібр. тв. У 7 т. – К: Наук. думка, 1968.
33. Мирний Панас. Повія : зібр. тв. у 7 т. ; [упоряд. Н. О. Вишневська]. – К.: Наукова думка, 1969. – Т. 3.
34. Михайло Г. «Ми не є антисемітами. Говоримо се явно й одверто». Іван Франко і галицьке єврейство» [Електронний ресурс] // Газета «День». Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/mi-ne-ie-antisemitami-govorimo-se-yavno-y-odverto>
35. Мовчан О. Місто [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во "Наукова думка", 2009. Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Misto>
36. **Набок Л.** Тарас Шевченко та архітектурний портрет м. Переяслава у ХІХ столітті // Краєзнавство. – 2011. – № 4.
37. Нахлік Є. Перелицьований світ Івана Котляревського: текст - інтертекст - контекст / Наук. ред. В. Панченко ; НАН України. ДУ «Інститут Івана

- Франка». - Львів, 2015. – (Серія «Літературознавчі студії»; вип. 21).
38. Петренко-Цеунова О. Небесний град і земне місто у творчості Григорія Сковороди // Наукові записки НаУКМА. – 2019. – №2.
39. Петров В. Теорія хуторянства П. Куліша // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 253, оп. 1., спр. 46.
40. Препотенська М. Урбаністика в освітньому процесі. Ментальні мапи міста // Філософія освіти. – 2015.
41. Пуліна, В. Естетичні позиції в культуротворчості Пантелеймона Куліша: дис. канд. філос. наук: 09.00.08; Чернігівський держ. педагогічний ун-т ім. Т. Г. Шевченка. - Чернігів, 2007.
42. Сарапин В. “Вне Полтави не могу...” топос міста у творчості Івана Котляревського // Актуальні проблеми слов'янської філології. – 2010.
43. Семіх К. Розвиток та модифікація теми міста в українській і турецькій літературах // Збірник наукових праць. – 2017. – №9.
44. Твори Пантелеймона Куліша. – Львів: Просвіта, 1910.
45. Ушкалов Л. Григорій Сковорода: семінарії. – Харків: Майдан, 2004.
46. Фоменко В. Місто і література: українська візія. – Луганськ, 2007
47. Фоменко В. Опозиція село-місто в творчості Пантелеймона Куліша// Література. Фольклор. Проблеми поетики : зб. наук. праць. – К.:2007. – Вип. 27, ч. 2.
48. Фоменко В. Особливості художнього „відчуття” і зображення міста в українській літературі // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2013. – №22.
49. Фоменко В. Петербург М. Гоголя та Т. Шевченка. Художня і ментальна рецепції// Література. Фольклор. Проблеми поетики: зб. наук. праць – К., 2007. – Вип. 26.
50. Фоменко В. Українська ментальність і місто в українській прозі кінця XIX – початку XX століття // Література. Фольклор. Проблеми поетики : зб. наук. праць. – К.: 2007. – Вип. 28, ч. 1.
51. Франко І. Давнє й нове. – Львів: Наукове товариство ім. Тараса Шевченка, 1911. – (Друге побільшене видання збірки Мій "Ізмарагд")

52. Франко І. Зібрання творів у 50-и томах. – К.: Наукова думка, 1976 р. – Т. 1- 50.
53. Франко І. Мозаїка із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 томах. – Львів: Каменяр, 2001.
54. Франко І. Мойсей; Перехресні стежки. – К.: Наукова думка, 2001.
55. Франко І.Я. Додаткові томи до зібрання творів у 50-и томах. – К.: Наукова думка, 2008 р. – Т. 52-53.
56. Чижевський Д. Українське літературне бароко. – К., 2003.
57. Чубський П. Куліш і Шевченко // Пантелеймон Куліш. Зб. праць / За ред. С. Єфремова та О. Дорошкевича. – К., Б.в., 1927.
58. Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. — К., 2003. — Т. 1-6: Поезія 1837-1847.
59. Шинкарук В., Іваньо І. Передмова до книги. Григорій Сковорода. Повне зібрання творів: У 2-х т. – К., 1973. – Т. 1.
60. Шпиталь А. Українська урбаністика: минуле, сучасне... майбутнє?/Слово і час. – 2008. – № 10.. – Рец. на кн.: Фоменко В. Місто і література: українська візія. – Луганськ, 2007.
61. Abramowska J. Topos i niektore miejsca wspolne badan literackich // Teoretycznoliterackie tematy i problemy, red. J.Slawinski. – Warszawa, 1986.